

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LXX.
Fasc. 16.

SCHIFFNER IMOLA

A II. világháború alatti katonai megszállások során elkövetett bűncselekmények

(A származtatott felelősség vizsgálata)

SZEGED
2007

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LXX.

Fasc. 16.

SCHIFFNER IMOLA

A II. világháború alatti katonai megszállások során elkövetett bűncselekmények

(A származtatott felelősség vizsgálata)

SZEGED
2007

Edit

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et Juridicarum
Universitatis Szegediensis

ATTILA BADÓ, ELEMÉR BALOGH, LÁSZLÓ BLUTMAN, PÁL BOBVOS,
LÁSZLÓ BODNÁR, ERVIN CSÉKA, JÓZSEF HAJDÚ, MÁRIA HOMOKI-
NAGY, ÉVA JAKAB, JENŐ KALTENBACH, TAMÁS KATONA, JÁNOS
MARTONYI, IMRE MOLNÁR, FERENC NAGY, PÉTER PACZOLAY, BÉLA
POKOL, JÓZSEF RUSZOLY, IMRE SZABÓ,
LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI

Redigit
KÁROLY TÓTH

Nota
Acta Jur. et Pol. Szeged

Kiadja

a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BADÓ ATTILA, BALOGH ELEMÉR, BLUTMAN LÁSZLÓ, BOBVOS PÁL,
BODNÁR LÁSZLÓ, CSÉKA ERVIN, HAJDÚ JÓZSEF, HOMOKI-NAGY
MÁRIA, JAKAB ÉVA, KALTENBACH JENŐ, KATONA TAMÁS,
MARTONYI JÁNOS, MOLNÁR IMRE, NAGY FERENC, PACZOLAY PÉTER,
POKOL BÉLA, RUSZOLY JÓZSEF, SZABÓ IMRE,
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Szerkeszti
TÓTH KÁROLY

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

ISSN 0324-6523 Acta Univ.
ISSN 0563-0606 Acta Jur.

„A kollaboráció nem akadályozta meg
a legrosszabb megtörténtét, hanem
sokkal inkább lehetővé tette azt...“¹
(Hirschfeld)

Bevezetés

2002 júliusában arról cikkeztek az újságok, hogy egy párizsi bíróság jelképes, mindössze egy eurós kártérítés megfizetésére kötelezte a francia államot. Megállapította a bíróság, hogy a francia államot felelősség terheli azért a deportálásért, melynek a második világháború és a náci megszállás idején a Gironde megyei zsidók voltak az áldozatai.²

A bíróság ítélete szoros összefüggésben áll *Maurice Papon* ügyével. A Vichy-rendszer magas rangú hivatalnokát – aki a háború után egyébként fényes állami-politikai karriert futott be – négy éve ítélték el, miután bizonyítást nyert, hogy 1942–1944 között aktív szerepet játszott a zsidók deportálásában. Papon az ítélet ellen a legmagasabb közigazgatási bírósági fórumhoz, az Államtanács-hoz fordult, amely azonban meglepetésszerűen azt állapította meg, hogy nemcsak Papont saját személyében, hanem az egész francia államot felelősség terheli a zsidók üldözéséért. A teljes képhez az is hozzá tartozik, hogy 1995-ben Jacques Chirac volt az első francia köztársasági elnök, aki elismerte a francia állam felelősségét az itteni zsidóság második világháborús deportálásáért és kijelentette, hogy a kollaboráló Vichy-rezsim a francia állam nevében lépett fel.³

Ezzel az ítélettel a bíróság semmisnek nyilvánította *Jean-Pierre Chevenement* volt belügyminiszter 1999-es határozatát, amellyel a politikus elutasította a második világháborús francia deportáltakat és ellenállókat tömörítő szövetség (FNDIRP) kártérítési keresetét.⁴ A bírósági állásfoglalás azonban nemcsak emiatt tekinthető nagy jelentőségűnek. „Ezzel a döntéssel a bíróság elismerte a jogfolytonosságot, s a jog erejével szállt szembe azokkal, akik a

¹ G. HIRSCHFELD: *Collaboration in Nazi-occupied France: Some Introductory Remarks* in G. Hirschfeld & P. Marsh (eds): *Collaboration in France: Politics and Culture during the Nazi Occupation 1940–1944* (Oxford: Berg, 1989) 13. p.

² Bírósági döntés született a francia állam felelősségéről a deportálások miatt; *Népszabadság*, 2002. július. 11.

³ 1995. júl. 16. Statement on the Occasion of the Ceremony Commemorating the Great Raid of 16 and 17 July 1942 (The Raid of the Vel' d'Hiv). Embassy of France in the USA

⁴ Uo.

nácikkal kollaboráló Vichy-rendszert a francia történelem külön fejezetének tekintik.”⁵

A második világháború utáni francia politika hivatalos álláspontja⁶ szerint a Vichy-rezsim egy illegális kormány volt, elkülönülten a Francia Köztársaságtól, melyet külföldi nyomásra hoztak létre. Bár elismerték a Vichy-Franciaország háborús bűnöket megvalósító politikáját, a francia állam minden felelősséget elutasított ezekkel kapcsolatban, állítva, hogy azok az aktusok, melyek a Vichy-rezsim időszakában születtek nem tekinthetők alkotmányos aktusoknak, és híján vannak minden legitimációnak.⁷

Az úgy olyan hatással volt a nemzetközi közvéleményre, hogy újból előke-rültek azok a viták, melyek a második világháború során megszállás alatt álló országok, illetve azok kormányzati hatásköröket gyakorló hatóságainak felelős-ségét firtatják, támadva azt az álláspontot, amely minden megszállás alatt elkö- vetett nemzetközi bűncselekmény tekintetében a megszálló hatalom kizárólagos felelősségét hangoztatja.

Nemcsak Franciaországban kísérhetjük figyelemmel, azonban a múlttal va- ló szembenezés új szakaszának eseményeit. Belgiumban így például a deportá- lások 60. évfordulóján a belga miniszterelnök hivatalosan is kinyilvánította a helyi önkormányzatok tisztviselőinek deportálásokban való bűnrészességét, kijelentve, hogy „a belgáknak el kell ismerniük, és magukra kell vállalniuk a felelősséget.”⁸

A világháború után közvetlenül történt felelősségre vonások elsősorban a társadalom számára jelentettek felmentést azzal, hogy a bírósági eljárások során elítélték a legsúlyosabb bűncselekményeket elkövető személyeket. Sok helyen azonban elmaradt a valódi „feltárás” és szembenezés; az állami funkciókat be- töltő, az állami gépezetet működtető hivatalnoki és rendőri egységek szerepét nem vizsgálták. A korábban háborús megszállás alatt álló országokban léteztek ún. kollaboráns perek, melyek a helyi hatóságok felelősségét is firtatták, azon- ban könnyebb volt – a legkirívóbb eseteken kívül – a német megszállás tényére visszavezetni a nemzetközi jogsértések megtörténtét és a felelősséget teljes egészében a „bűnös” német hatalomra hárítani.

A politikai szembenezés, illetve a történészek és a kultúra szerepvállalása a valóság feltárásában a katonai megszállások alatt elkövetett cselekmények érté- kelésének csak egyik oldalát jelentik. A kérdés megközelítésének egy másik eszközét a nemzetközi jog adja, a háborús bűncselekmények és emberiség- ellenes bűncselekmények vizsgálatával. Ehhez kapcsolódik a Nemzetközi Jogi Bizottság kodifikációs munkálata az államok nemzetközi felelősségének elem-

⁵ Uo. – Alain Lévy az FNDIRP ügyvédje.

⁶ www.jewishvirtuallibrary.org; The Vichy Regime.

⁷ Az álláspont legnevesebb szószólójaként Charles de Gaulle a legitimáció hiányát az 1940- ben tartott szavazás tisztázatlanságaira vezeti vissza, különös tekintettel Laval nyomásgyakorlásá- ra.

⁸ Belga bocsánat a Holokausztért. www.mult-kor.hu

zésével kapcsolatban, melynek során először foglalkoztak az államok a származtatott felelősség esetkörének meghatározásával, különleges figyelmet szentelve a származtatott felelősség katonai megszállások alatt előforduló példáinak. Dolgozatom a II. világháború eseményeivel való tudományos szembenézés aktualitását figyelembe véve, a kodifikációs munkálatok során rögzített megállapítások felhasználásával igyekszik választ keresni a megszállások alatt elkövetett jogsértő cselekményekért való felelősség kérdéseire.

1. Egy másik állam területének megszállása

Az 1907-es Hágai Egyezmény szerint egy terület megszállt területnek minősül, ha ténylegesen az ellenséges erő hatalma alatt áll. E hatalomnak a csapatok jelenlétében kell megnyilvánulnia, és gyakorolhatónak kell lennie. Az a terület, ahol szervezett katonai erő védekezik, nem tekinthető megszálltnak.⁹

A megszállás kérdése a nemzetközi jogirodalomban szorosan összekapcsolódott az államterületi kérdések, a szuverenitás és az ebből eredő területi hatáskörök kérdéskörével. A megszállás leggyakrabban, mint egyoldalú (ma már jogszerűtlen) területszerzés merül fel, melynek során a jogirodalom kategorizálása szerint¹⁰ az egyik állam fegyveres erő felhasználásával megszerzi egy másik állam területének egy részét (annexió), illetve a terület egészét bekebelezi (debelláció). A jogirodalomban hódításként említett területszerzési esetek meghatározása során külön kiemelik, hogy: „hódítás nem más, mint a szuverenitás elvesztését eredményező ok, amikor ti. két állam között háború állt be, s egyikük veresége folytán valamely terület feletti szuverenitás a legyőzött állam kezéből a győztes államéba megy át.”¹¹ Ezekben az esetekben a területszerzés, a terület megszerzése tehát érinti a megszállt állam szuverenitását, és annak az elfoglalt terület vonatkozásában való megszüntetését is jelentheti.

Az annexió és a debelláció jogi háttere e tekintetben azonban lényegesen különbözik. Míg az annexió nem feltétlenül szünteti meg az államiságot, és gyakran csak az államterület egy részének megszállását jelenti, annak elcsatolásával, a debelláció ezzel szemben: „az egyik állam katonai erővel megszállja a másik állam teljes területét, az ott lévő államhatalmat fegyveresen megsemmisíti, szervezett államhatalom hiányában a terület uratlanná válik, és így okkupálni lehet.”¹²

Ez a fajta meghatározás már az uratlan területek (terra nullius) (el)foglalásához közelíti a háborús területi hódítás példáját.

⁹ HINZ/RAUCH: *Kriegsvölkerrecht*. Carl Heymanns Verlag KG, Köln, 1984, 15. p.

¹⁰ NAGY KÁROLY: *Nemzetközi jog*. Püski Kiadó, Budapest, 1999, 142. p., NGUYEN QUOC DINH – PATRICK DAILLIER – ALAIN PELLET – KOVÁCS PÉTER: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, 1997, 260. p.

¹¹ CPJI: Kelet-Grönland ügy, 1933. április 5. Série A/B Nr. 53, 47. p., NGUYEN QUOC DINH – PATRICK DAILLIER – ALAIN PELLET – KOVÁCS PÉTER: i. m. 260. p.

¹² NAGY KÁROLY: i. m. 142. p.

Azonban Nagy Károly véleménye szerint határozottan el kell különítenünk egymástól az okkupációt és az occupatio bellica-t, a háborús megszállást, mivel a háborús megszállás célja csak az ellenség erejének megtörése és nem a terület megszerzése.¹³

A különbségtétel indoklásaként a nemzetközi jogirodalom azzal érvelt, hogy nem a hódítás, hanem azt követő annektálás eredményezi a területszerzési jogcímek átszállását. *Oppenheim* szerint ez azonban csak azt a nemzetközi jogi próbálkozást takarta, hogy a hódítás megmaradjon érvényes és jogszerű terület-szerzési eszközként.¹⁴

A helyzetet az sem teszi egyértelműbbé, hogy a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya megtiltotta a *hódító háborút* „a Szövetség valamennyi tagjának területi épségét és jelenlegi függetlenségét” védve, majd végül az 1928-as Kellogg–Briand paktum jogellenesnek minősítette a háborút, mint a nemzetközi politika eszközét.

A jelenlegi nemzetközi jog pedig általános erőszak tilalmával minősíti jogszerűtlenné a területi megszállás erőszakos formáját. Az ENSZ Alapokmány 2. cikk 4. pontja kimondja, hogy: „A Szervezet összes tagjainak nemzetközi érintkezéseik során más Állam területi épsége, vagy politikai függetlensége ellen irányuló, vagy az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő bármely más módon megnyilvánuló erőszakkal való fenyegetéstől vagy erőszak alkalmazásától tartózkodniuk kell.”

A 2625.(XXV) sz. ENSZ Közgyűlési határozat megfogalmazása pedig már egyértelmű: „Semmilyen erőszakkal, vagy erőszak alkalmazásával való fenyegetéssel megvalósult területszerzést nem lehet jogszerűként elismerni.”¹⁵

A hódítás ugyanis lehet jogszerű erőszak eredménye is. Jogszerű, ha önvédelemből alkalmazzák, felhasználva az ENSZ Alapokmány 51. cikkelyében rögzített önvédelmi jogot, mely kivételnek tekinthető az erőszak általános tilalma alól.

Az előbbieken felvázolt tudományos megközelítés is hűen tükrözi, hogy egy terület megszállása mind módjában, mind joghatásában milyen sokféle módon alakulhat.

2. A megszállás jogi vonatkozásai

A katonai megszállás vagy szerződésen alapul (hozzájárulással), vagy egyoldalú magatartás eredménye (kényszerrel).

¹³ Uo. 141. p.

¹⁴ *Oppenheim's International Law*. Ninth Edition, Volume I. ed. R. Jennings, A. Watts; Longman Group 1992 p.699.

¹⁵ Idézi NGUYEN QUOC DINH – PATRICK DAILLIER – ALAIN PELLET – KOVÁCS PÉTER: i. m. 260. p.

Szerződésen alapul a békés megszállás; megszállás fegyverszünet alapján,¹⁶ békeszerződés alapján.¹⁷ Ettől elválasztható az állam kérésére történő beavatkozás.

Ha egyoldalú a háborús megszállás, ez tekinthető a már említett *occupatio bellica*-nak.

A régi háborús jog a foglalást azonosnak vette a hódítással. Ennek megfelelően a középkorban a hatóság a megszállás tényével elveszítette jogait a terület vonatkozásában, a győző a terület lakosságát alattvalóinak tekintette és törvényeinek alárendelte. A 19. században azonban már az a felfogás kezdett elterjedni, miszerint a megszállók csak korlátozott jogokkal bírnak a megszállt területeken.

Az előző megállapítások összefoglalásaként azonban kijelenthetjük, hogy ez a fajta hódítás, azaz az ellenfél legyőzése és területének vagy területe egy részének elfoglalása, önmagában nem teremt alapot a területre vonatkozó jogcím megszerzésére.¹⁸ A nemzetközi jog a győztes bizonyos jogait elismeri a terület felett, így a háborús megszállásból eredő jogokat is.¹⁹ A terület azonban jogi értelemben az elűzött szuverén birtoka marad,²⁰ vagyis a hódítás eredményeképp a szuverenitás nem száll át egyszerűen a megszálló erőkre.²¹

Kritikus kérdés lehet azonban a területen gyakorlott közhatalom kérdése az elfoglalt terület szuverenitását illetően. *Max Huber* szerint „vita esetén az állami funkciók tényleges, folyamatos és békés gyakorlása a területi szuverenitás szilárd és természetes feltétele”,²² így tehát a megszállt hatalom által gyakorolt közhatalom annexió hiányában is területi hatáskört/fenségjogot keletkeztethet bizonyos feltételek mellett. Ezt az álláspontot árnyalja tovább azonban a területi megszállás szabályait rögzítő egyezmények köre.

A megszálló hatalom (akár jogszerűen, akár jogsértő módon szállta is meg a területet) köteles a megszállás során bizonyos nemzetközi jogi kötelezettségeknek eleget tenni. E kötelezettségek forrásának tekinthetjük az 1907. évi IV. Hágai Konvenciót, az 1949. évi IV. Genfi Egyezményt, az 1977. évi I. genfi kiegészítő jegyzőkönyvet.

Az említett dokumentumok többek közt rögzítik, hogy „Valamely terület megszállása... nem érinti a kérdéses terület jogi helyzetét”, tehát bár előfordul-

¹⁶ Fegyverszüneti egyezmény alapján került sor a német Rajna-vidék megszállására az antant hatalmak által 1918-ban.

¹⁷ 1979-es izraeli-egyiptomi békeszerződés alapján a Gázai övezet megszállása.

¹⁸ *Oppenheim's International Law*, i. m. 699. p.

¹⁹ McDUGAL, M.S.-FELICIANO: *Law and Minimum World Public Order*. New Haven, 1961, Malcolm N. Shaw, 301. p.

²⁰ MOORE: *The Arab-Israeli Conflict*. 4. kötet, Princeton, 1993.

²¹ Míg a korábbi történelmi gyakorlat alapján a megszállt terület azonnal a megszálló állam területének részévé vált, a 19. század eleji bírói döntések szerint a megszállás ténye nem változtat az állam szuverenitásán (1828. USA Legfelsőbb Bírósága az *American Insurance Company v. Peters* ügyben, *Shanks v Dupont* ügy (1830).

²² Palmas sziget ügye, 1928. Idézi MALCOLM N. SHAW: *Nemzetközi jog*, 307. p.

hat, hogy a megszállt területen az állami hatalom gyakorlása átszáll a megszálló félre, az nem változtathat az ország alkotmányos rendjén, jogintézményein. (az már bekebelezés lenne, ami a nemzetközi jog álláspontja szerint jogszerűtlen) Ez a rendelkezés is azon elv alkalmazását támogatja, miszerint az állam szuverenitásán nem változtat a megszállás ténye. Általános követelmény a megszálló hatalom irányában, hogy lehetőség szerint a megszállt terület alkotmányos rendjének sérelme nélkül a fennálló jogi rezsim szabályainak betartása mellett tartózkodjon olyan változtatások megtételétől, melyek „konfliktusba kerülnének, illetve károsan befolyásolnák a kormányzati szabadság jövőbeli gyakorlását, ha a szuverén kormányzat újra megalakul.”²³

Bár ez ellentétben áll a megszállás hagyományos felfogásával, miszerint a megszálló hatalom, mint de facto „ügyintéző” lép fel, a Hágai Egyezmény rendelkezései is ezt a nézetet erősítik. És bár nincs kifejezett rendelkezés a szerződésekben arról, hogy a szuverenitás nem kerül át automatikusan, a nemzetközi jog álláspontja egyértelmű. A Hágai Egyezmény rendelkezései;²⁴ így a 43, 45, 48 és 55. cikkely egyértelműen ezt tükrözik.

„43. cikk: Ha tényleg a megszálló kezébe került a törvényes hatalom, ennek minden tőle függő intézkedést meg kell tennie a végből, hogy amennyire lehetséges, helyreállítsa és biztosítsa a közrendet és közéletet, még pedig – ha ez elháríthatatlan akadályba nem ütközik – az országban érvényes törvények tiszteletben tartásával.”

„45. cikk: Tilos a megszállott terület lakosságát arra kényszeríteni, hogy az ellenséges Hatalomnak hűséget esküdjön.”

„48. cikk: Ha a megszálló a megszállott területen az állam adókat, vámokat és illetékeket beszedi, ezt, amennyire lehetséges, a kivetésükre és felosztásukra nézve fennálló szabályok szerint kell tennie, és ebből az a kötelezettség is háramlik rá, hogy a megszállott terület közigazgatásának költségeit abban a mértékben fedezze, amelyben erre a törvényes kormány kötelezve volt.”

„55. Cikk: A megszálló Állam az ellenséges Államnak a megszállott országban lévő középületeire, ingatlanaira, erdőire és mezőgazdasági üzeimre nézve magát csakis kezelő és hasznélvező gyanánt tekintheti. E vagyontárgyak állagát meg kell óvnia, és azokat a hasznélvezet szabályainak megfelelően kell kezelnie.”²⁵

Összefoglalásképpen a korábbi magyar jogirodalom néhány képviselőjének ezzel kapcsolatos fejtegetéseit, meghatározásait kívánom bemutatni, melyek hűen tükrözik a vizsgált korszakot megelőző, illetve az akkori nemzetközi jogi rezsimet meghatározó szabályozást.

²³ The juridical nature of military occupation, ezt a nézetet erősíti JEAN PICTET is kommentárjában, melyet az 1949. évi IV. Genfi Egyezményhez fűz.

²⁴ 1907-es IV. Egyezmény a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól és melléklete: Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól.

²⁵ CD Jogtár KJK Kerszöv Kiadó, 1913. évi XLIII. törvény az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat „beczikkelyezése” tárgyában.

Viszonylag korábbi vélemény Kiss István vonatkozó állásfoglalása. Az 1876-ban megjelentetett nemzetközi jogi tankönyvének csak azon megállapításait idézem, amelyek mindenképpen mérlegelendők, illetve megvizsgálandók témánk szempontjából:

„A megszállott idegen területen a megszálló fél legalább az ott talált igazságszolgáltatási, a legszükségesebb közigazgatási és lehetőleg az alsóbb rendszeti szervezetet meghagyni köteleztetik. De az ottani közigazgatási hatóságok a megszálló félnek katonai tekintetek által sugallt parancsait teljesíteni tartoznak. Ha ezt tenni vonakodnak, vagy ha éppen az ellenség közeledtére az ily hatóságok is elvonultak, akkor a megszálló fél részéről ideiglenes pótszervezet behozatala indokolva van.”²⁶

A fentiek egyértelműen a szuverenitás illetve a fennálló jogi viszonyok érintetlenül hagyása mellett érvelnek, azzal, hogy a megszálló hatalom a tényleges hatáskörök gyakorlása során a szükséges mértékig korlátozhatja ezeket. Érdekes momentum annak az esetnek a felvetése, ha a közhatalmat gyakorló szervek elhagyják az ország területét, a megszálló hatalom képviselői azok helyébe léphetnek, illetve a megmaradó közhatalom gyakorlóinak utasíthatóságának rögzítésével újabb szemponttal gazdagodik a megszállás alatt kialakulható igazgatási gyakorlat példája.

Csarada János 1901-ben, tehát a Hágai Egyezmények hatályba lépését megelőzően, megjelent nemzetközi jog tankönyve a megszállás és a szuverenitás viszonyát illetően arra az álláspontra helyezkedik: „minthogy pedig ugyanazon a területen két szuverén hatalom egyidőben nem érvényesülhet, kell, hogy az egyiknek jogai átmenjenek a másikra; arra a hatalomra, mely az előbbinek a helyébe lépett.” Tehát véleménye szerint is a szuverenitás érintetlen marad az állam vonatkozásában, csak a részét képező jogok kerülnek át a megszálló hatalomra (a jog gyakorlásának átkerüléséről van szó). Ennek feltételéül azonban egy nagyon lényeges feltételt szab; „Az ország törvényes kormánya, melynek területére az ellenség behatolt, képtelen legyen a megszállt részeken hatalmát megvalósítani.”²⁷ Igyekszik azonban leszögezni, hogy a megszállás nem jelent területszerzést és az előzőtt hatalom jogai nem szűntek meg, „hanem csak ideiglenesen szünetelnek, a megszálló hatalom jogait csak egy ideiglenes állapot korlátai között gyakorolhatja.” „Az okkupációnak tehát, mint átmeneti állapotnak, nem szabad lényeges változásokat eszközölni a megszállt területek sem alkotmányán, sem egyéb jogi intézményein.”²⁸

És végül a II. világháborút közvetlenül megelőzően keletkezett írásról. Teghze Gyula visszaul az occupatio és az occupatio bellica közötti különbségtételre, mikor a háborús megszállás céljaként az ellenség ellenállásának megtörését határozza meg. Választ kapunk arra a kérdésre is, hogy – Max Huber álláspontjával ellentétben – az állami funkciók tényleges és folyamatos gyakorlá-

²⁶ KISS ISTVÁN: *Európai nemzetközi jog*. Eger, 1876, 248. p.

²⁷ CSARADA JÁNOS: *Nemzetközi jog*. Budapest, 1901, 35. p.

²⁸ Uo. 36. p.

sa területi szuverenitást eredményez, miért nem történik ez a megszállás esetén is hasonlóképpen.

Teghze Gyula szerint „A hatalom tényleges gyakorlása nem jelent jogi átmenetet az államhatalomnak a foglalóra való áthárulására; csak a hatalom gyakorlásának alanyi jogát adja ez meg, mely jogot a nemzetközi szabályok biztosítják”.²⁹ Amennyiben a közigazgatás joga átszáll a megszálló hatalmakra, bevezethetnek új jogszabályokat (haditörvények) is, a megszálló hatalom jogosult különösen a büntető jogszabályok módosítására, olyan rendelkezések megalkotására, melyek a megszálló hatalmat és a polgári lakosságot védelmezik. A megszállóknak joga van a Hágai Egyezmény 48. cikke alapján adó illetve más illetékek beszedésére is, lehetőleg a fennálló adórendszer szerint.

Összességében tehát megállapítható, hogy bár a katonai megszállás nem eredményezi automatikusan a szuverenitás átszállását a megszálló hatalomra, de lehetővé teszi, hogy az idegen hatalom bizonyos kérdések tekintetében hatáskört gyakoroljon. Ennek a potenciális lehetősége azonban felveti a felelősség átszállásának kérdését is, amivel a Nemzetközi Jogi Bizottság kodifikációs tevékenysége során külön is foglalkozott.

3. A katonai megszállás és az állam nemzetközi felelősségének alakulása

A katonai megszállás esete a vonatkozó jogirodalom szerint egyik tipikus példáját adja az ún. származtatott felelősség kategóriájának, amely az államok felelősségének egy speciális alakzata.

A Nemzetközi Jogi Bizottság államok felelősségéről szóló tervezete alapján az állam minden nemzetközi jogsértő cselekedete az adott állam nemzetközi felelősségével jár. Csak annak az államnak a felelősségével, amelyiknek a cselekmény betudható.

Azzal együtt, hogy ez a reáldelkezés tekinthető a főszabálynak az államok felelősségét tekintve, már a Nemzetközi Jogi Bizottság tagjai is megegyeztek abban, hogy lehetnek olyan speciális esetek, ahol a nemzetközi felelősség átszáll a jogsértő cselekményt elkövetett államról egy másik államra.³⁰ A Nemzetközi Jogi Bizottság így célul tűzte ki, hogy meghatározza, hogy melyek az ún. *származtatott felelősség* esetei, és milyen feltételekkel kell, hogy elismerje a nemzetközi jog ezeknek az eseteknek a létét, melyek fennállta kizárhatja, illetve párhuzamossá teheti az államok felelősségét az elkövetett cselekményekért.

Természetesen ebben az esetben is feltétel, hogy létezzen egy, a nemzetközi jogot sértő cselekmény, melyet cselekvéssel vagy mulasztással valósítottak meg, és ezt a jogsértést semmilyen körülmény nem zárja ki. Csak ha ezek a feltételek fennállnak, lehet elgondolkodni azon, hogy felelősség a cselekményt

²⁹ TEGHZE GYULA: *Nemzetközi jog*. Debrecen, 1930, 619. p.

³⁰ *Yearbook of the International Law Commission*. 1973, vol. II, 176. p., Document A/9010/Rev.1.

kifejtő állam, vagy egy másik állam viszonylatában keletkezik. „A származtatott (közvetett) felelősség esetében arról van szó, hogy a jogsértést közvetlenül kifejtő személy vagy szerv elvileg nem annak az államnak a szerve, amely a felelősséget viseli, de az eljáró szerv állama vagy átmenetileg elvesztette e szervek feletti ellenőrzést, vagy lemondott arról, és azt egy másik állam gyakorolja oly módon, mintha saját hatóságáról lenne szó.”³¹ Ahhoz, hogy egy másik állam szervének ténye miatt az állam felelőssé legyen tehető, valamilyen speciális kapcsolatnak kell lenni a két állam között.³² Kelsen szerint ilyenkor a két állam között alá- és fölérendeltségi viszony áll fenn.³³

A Nemzetközi Jogi Bizottság a kodifikáció során mindazokat az eseteket megvizsgálta, amikor felmerült az ún. helyettes felelősség alkalmazása, vagy ahogy gyakran nevezik a közvetett felelősség esete, és a mérlegelte a jogirodalomban felmerült megközelítéseket. A származtatott felelősség eseteinek értelmezéséhez és a vonatkozó jogesetek megfelelő feldolgozásához lépésről lépésre jutottak közelebb, úgy, hogy azokat a lehetőségeket vizsgálták, ahol a gyakorlatban valamilyen módon több állam kerül kapcsolatba az elkövetett nemzetközi jogsértéssel.

Így például, bár több állam viszonylatában történik meg a nemzetközi jogsértés, akkor is, ha a nemzetközi jogsértő cselekményt az állam területén egy másik állam szervei követik el, mégsem tekinthető ez a származtatott felelősség példájának. Hiszen attól, hogy az állam területén követik el a jogsértő cselekményt, még a cselekmény kifejtéséért az az állam lesz felelős, amelyiknek a szervei elkövették a jogsértést. Azt az államot, amelyiknek a területén megtörtént a jogsértés kizárólag azért lehetne felelőssé tenni, hogy nem tette meg a szükséges intézkedéseket a jogsértés megakadályozására. Még ebben az esetben is azonban két különböző magatartásból fakadna az államok felelőssége.

A nemzetközi joggyakorlatban külön vizsgálat tárgyát képezték az állami képviselőlet esetei. Így az állam felelőssége azon cselekmények miatt, melyet az általa általánosan és kötelező jelleggel képviselt állam fejtett ki. A Nemzetközi Jogi Bizottság szerint sem a joggyakorlat, sem az állami gyakorlat nem szolgáltatott bizonyítékot arra nézve, hogy az állam, amelyik elvállalta egy másik állam általános képviselőletét, ebből az okból kizárólagosan felelős a képviselt állam jogsértő cselekményeiért.³⁴

Más kérdés, hogy ha az állam képviselőlete már valamiféle alárendeltséget is teremt a képviselt állam terhére. A Bizottság ezt az esetet vizsgálva már megállapította a felelősség átszállásának lehetőségét. Ugyanis elképzelhetetlen a gya-

³¹ NAGY KÁROLY: *Az állam felelőssége a nemzetközi jog megsértése miatt*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991, 76. p.

³² Uo.

³³ HANS KELSEN: *Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht*, *Zeitschrift für Öffentliches Recht*, 1932. Band XII. 517. p.; NAGY KÁROLY: i. m. 77. p.

³⁴ A/34/10 Report of the International Law Commission on the work of its Thirty-first session, 14 May-3 August 1979, Official Records of the General Assembly, thirty-fourth session, Supplement No. 10. 1979, vol. II(2) 199. p. (7).

korlatban, hogy egy alárendelt, illetve függőségi pozícióban levő állam által elkövetett nemzetközi jogsértés esetén, az a harmadik állam, aki ez által sérelmet szenvedett, a függőségben levő állammal szemben igényt érvényesítsen.³⁵ Ez a felfogás érvényesült a szövetségi állam és tartományai közötti viszonylatban és még korábban a hűbéri viszonyban levő államok között.

Sokkal realisztikusabb problémát jelent a származtatott felelősség eseteinek vizsgálatakor az a kérdés, hogy az az állam, amelyik ellenőrzést és irányítást gyakorol a másik állam tevékenységének több-kevesebb területe felett, felelős-e az ellenőrzött állam jogsértő cselekményeiért. Ilyen helyzet többféle formában kialakulhat a nemzetközi jogban. A már említett nemzetközi függőség esetei, így a hűbéri viszony és a nemzetközi protektorátus kategóriája példaként szolgálhat, de akár a szövetségi állam és a saját nemzetközi jogalanyiságát megőrző tartomány viszonya is, de a legjellemzőbben a megszállt állam és a megszálló hatalom közötti viszonylatban a területi megszállás esete.³⁶ Témánk szempontjából természetesen ez a legutóbbi példa vizsgálendő meg közelebről, de véleményem szerint a többi történetileg kialakult állami kontrollt megvalósító eset áttekintése is jelentős megállapításokhoz vezethet.

A nemzetközi függőségi viszony esetei, így a hűbériség és a protektorátus, illetve a Nemzetek Szövetsége „A” típusú mandátuma adhatják az első vizsgálható kategóriákat. Bár a jelenlegi nemzetközi gyakorlatban megjelenésük már nem elképzelhető, mégis a múlt e példái alapul szolgálhatnak a jelenleg is előforduló precedensekre, ahol egyik állam ellenőrzést gyakorol a másik állam felett.

A történelmi példákat tekintve talán a legismertebb és a legtöbbet említett ilyen függőségi viszony a Török Birodalom és vazallus államainak esete. Előfordult, hogy a vazallus államok által kifejtett jogsértő cselekmények kárvallott államai, ezeket az államokat nem tekintették saját nemzetközi jogalanyisággal rendelkező államoknak, csak egyszerűen a Török Birodalom gyarmatainak. Ebből a tényből kifolyólag követeléseiket a Török Birodalommal szemben terjesztették be. Más esetekben azonban a jogsértett államok arról a meggyőződésükről adtak hangot, hogy a vazallus államok, melyekkel közvetlen diplomáciai kapcsolatokat tartottak fenn, függetlenül cselekszenek a Török Birodalom minden befolyása nélkül.³⁷ A legismertebb kapcsolódó jogesetben a 1871-es *Strousberg* ügyben³⁸ a Török Birodalom elutasítva minden felelősséget, ami a Dunai Fejedelemségek³⁹ szervei által elkövetett cselekményekből származhatott,

³⁵ Uo. para(8).

³⁶ Uo. para(10).

³⁷ A/34/10 Report of the International Law Commission on the work of its thirty-first session; p. 200, para (12)

³⁸ In J. WYTHRLIK: Eine Stellungnahme des Reichskanzlers Bismarck zu dem problem der mittelbaren Staatenhaftung. *Zeitschrift für öffentliches Recht* (Vienna). Vol. XXI.(1941).

³⁹ „Egyesült Dunai Fejedelemségek” néven tartották számon, s Moldva és Havasalföld 1859. évi unióját. Gyakorlatilag független ország, de formailag az Oszmán Birodalom része, adófizető-

arra hivatkozott, hogy azok a cselekmények olyan kérdések vonatkozásában lettek kifejtve, amelyben a Fejedelemség teljes autonómiával rendelkezik és a Porta azok tekintetében semmilyen kontrollt nem gyakorolt.⁴⁰ Belátva azt, hogy a fejedelemség így feltételezhetően rendelkezett elkülönült nemzetközi személyiséggel, fontos megjegyezni, hogy a Porta ezzel szükségszerűen nem zárta ki saját felelősségének lehetőségét. Csak arra a területre kívánta korlátozni, ahol ténylegesen befolyást gyakorolt. Ez a jogeset tehát a később kialakult „ellenőrzési viszonyok” vizsgálata számára is azzal a fontos mondanivalóval bír, hogy nem általában az ellenőrzés ténye, hanem az adott cselekmény kifejtésekor, vagy ahhoz kapcsolódóan kifejtett irányítás és ellenőrzés lehet a döntő a felelősség szempontjából.

A mandátumot gyakorló, vagy a protektor állam felelősségének kérdésében számos bírói döntés született, ahol elismerték ezeknek az államoknak a felelősségét. Fontos azonban megjegyezni, hogy néha nem könnyű megállapítani azt, hogy a döntés meghozóit mi vezette ennek a felelősségnek a megállapításához.

Igy például a *Studer ügyben*,⁴¹ ahol az Egyesült Államok Nagy-Britannia felelősségét kérte megállapítani, mint a Johore-i Szultánság protektorának felelősségét, azért a cselekményért, melyet a Szultánság hatóságai fejtettek ki. Nagy-Britannia ebben az ügyben azon az alapon jelenik meg, hogy egy 1885-ben kötött szerződés rendelkezései szerint nemzetközileg felelős Johore kormányáért.⁴² Ehhez hasonlóan a *Marokkói spanyol övezettel kapcsolatos igények* ügyében⁴³ és a *Mavrommatis palesztin kölcsönök* ügyében⁴⁴ már első látásra megállapítható, hogy a hatóságok tudatosan hagyják jóvá a protektor állam felelősségét a protektorátus terület által elkövetett jogsértő aktusokért, és a mandátumot gyakorló államét a mandátumterület által kifejtett cselekményekért. A jogesetekből kiderül, hogy a felelősség megállapítása azon a tényen alapult, hogy a protektor állam, illetve a mandátumos állam az alárendelt állam vagy közösség általános képviselőjét látta el. Ahogy a Mavrommatis ügyben is meghatározta az Állandó Nemzetközi Bíróság: a helyi igazgatás köteles megtartani a mandatárius állam által vállalt nemzetközi kötelezettségeket, amelyek megsértése esetén a mandatárius állam felelős,⁴⁵ és bár ezt a felelősséget nem nevezte közvetettnek, de egyértelműen megállapítható, hogy az állam nemzetközi felelősséget visel minden olyan hatóság tényei miatt, mely az általa bármilyen címen igazgattott területen működik.⁴⁶

je, a török uralmat viszont hat keresztény "nagy hatalom" (Ausztria, Oroszország, Franciaország, Anglia, Poroszország és Itália) kollektív protektorátusa, védnöksége ellensúlyozta 1858-tól.

⁴⁰ Uo. 279–280. p.

⁴¹ A brit-amerikai követelések bizottságának 1925. márc. 19-i választottbíróági döntése.

⁴² United Nations, Reports of International Arbitral Awards, vol. VI. 150. p.

⁴³ RIAA 2, p. 617 1925. május 1-i választottbíróági ítélet.

⁴⁴ Állandó Nemzetközi Bíróság 1924. augusztus 30-i döntése.

⁴⁵ Affaire des Concessions Mavrommatis en Palestine. *Recueil des Arrêts*, Série A-No. 2., 1924. p. 23

⁴⁶ NAGY KÁROLY: i. m. 80. p.

Általában megállapítható, hogy a korábbi ügyekben a választottbírák azt az álláspontot képviselték, hogy a protektorátus esetén a protektor állam szerzi meg a protektorátus alatt levő állam területének szuverenitását, és így az utóbbi ügyekben a jogsértő cselekmények, a protektor állam kötelezettségeinek megsértéséből származtak, melyet a protektor állam saját szervei követtek el, hiszen a protektorátus nem önálló nemzetközi jogalany, így az ilyen területen működő hatóságok sokkal inkább az igazgató hatalom szervei.⁴⁷ Tehát sokkal inkább a saját aktusaikért való felelősségre vonásról volt szó a protektor, illetve a mandatárius állam esetében, mint egy származtatott felelősségről. Ez mindenképpen megfontolandó szempont a később kialakult formailag származtatott felelősségi esetekre nézve is. Hiszen, ha a megszállt állam függetlensége látszatra meg is marad, amennyiben a megszálló hatalom saját szervei veszik át az ügyek intézését valójában nem származtatott felelősségről, hanem saját szervei által elkövetett cselekményekért való felelősségről van szó.

A *Brown* ügyben⁴⁸ hozott döntés további jelentős motívumokkal gazdagította a kérdés nemzetközi jogi vonatkozásait. Ebben az ügyben az Egyesült Államok kártérítési követeléssel élt Nagy-Britanniával, a Dél-afrikai Unió felett akkoriban fennhatóságot gyakorló állammal szemben, egy amerikai mérnök vonatkozásában felmerült igazságszolgáltatás megtagadásának esetében, amely a feltételezések szerint az Unió kormányának három hatalmi ága, a jogalkotás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás közötti összejátszás eredménye volt. A választottbíráóság azonban azt az álláspontot fogadta el, hogy bár az igazságszolgáltatás megtagadásának esete fennáll, ebből kifolyólag Nagy-Britannia felelőssége még sem állapítható meg, akármennyire is ez az állam volt abban az időben a terület felett fennhatóságot gyakorló állam.⁴⁹ A választottbíráóság döntését azzal indokolta, hogy bár Nagy-Britannia abban az időben sajátos státusszal és felelősséggel rendelkezett a Dél-afrikai Unió vonatkozásában, fennhatósága csak laza kontrollra szorítkozott az Unió más államokkal való kapcsolatait (külsőkapcsolatait) tekintve, és nem terjed ki az Unió belügyeibe; jogalkotásába, közigazgatásába, igazságszolgáltatásába való beavatkozásra, sem azok ellenőrzésére. Ennek megfelelően azok a feltételek, melyek alapján Nagy-Britannia felelőssé lenne tehető, egy külföldi személyével kapcsolatos igazságszolgáltatás megtagadásaért az állam belügyeinek keretében, nem teljesülnek.⁵⁰ Az ügy mondanivalója tehát, hogy a származtatott felelősség csak akkor állapítható meg egy állam tekintetében, ha sérelmezett jogsértő aktus olyan „területen” lett kifejtve, amely felett a domináns pozícióban lévő állam tényleges hatalommal, illetve ellenőrzéssel rendelkezik. Tehát a felelősség megállapítása függ „a két

⁴⁷ United Nations, *Report of International Arbitral Awards*, vol. II. 649. p.

⁴⁸ A brit-amerikai követelések bizottságának 1923. nov. 23-i választottbíróági ítélete, *Reports of International Arbitral Awards*, vol. VI., 120. p.

⁴⁹ A/34/10 Report of the International Law Commission on the work of its thirty-first session; p.201, para (14).

⁵⁰ Uo.

állam közötti viszony jellegétől, az egyik állam által a másik állam közigazgatása felett gyakorolt ellenőrzés módjától és kiterjedésétől és a függő viszonyban levő vagy protektorátusi státuszban levő állam megmaradt döntési autonómiájának fokától.⁵¹ Az „ellenőrzés” nem egyszerűen felügyeletet vagy hozzájárulást jelent a jogsértő cselekmény kifejtésekor, hanem meghatározó, aktív ellenőrző tevékenységet a cselekmény kifejtése során.⁵²

A *Brown* ügy így megteremtette a származtatott felelősség eseteinek differenciált megközelítését azzal, hogy nem általában, illetve nem kizárólag a két állam közötti függőségi viszonyt tekintette a felelősség alapjának. Az a megközelítés, miszerint az állam csak akkor felel kizárólagosan az adott cselekményért, ha szabad döntési kompetenciákkal rendelkezett annak kifejtésekor, és nem állt egy másik állam ellenőrzése alatt a vonatkozó döntési hatáskör gyakorlása során, amely így korlátozná felelősségét, a 19. század végén jelent meg a nemzetközi joggyakorlatban. A kérdés, illetve a nemzetközi jogi dilemma a 20. században újra aktuálisá vált, a részleges vagy teljes katonai megszállások alatt elkövetett jogsértések kapcsán.

A nemzetközi joggyakorlatban a leggyakrabban a katonai megszállások esetén vetődött fel a kérdés; felelős-e a megszálló hatalom a megszállt állam által elkövetett cselekményekért. Nagy Károly kifejezetten azt állította, hogy „az állam által igazgatott területen működő állami szervek miatti felelősség csak akkor lehet közvetett, ha a terület igazgatása háborús megszállás címén kerül ideiglenesen egy idegen állam kezére.”⁵³

A protektorátus és a mandátum jogintézményétől eltérően a katonai megszállás a legtöbb esetben nem nemzetközi megállapodásokon alapul, így annak jellegéről sem szerezhető, ezáltal megfelelő információ, bár a kapcsolat jellege hasonlít a protektorátus kategóriájára. A katonai megszállás önmagában – még akkor is, ha az egész államterületre kiterjed –, nem okoz semmilyen változást a megszállt terület szuverenitásában, és nem érinti a megszállás alatt levő állam nemzetközi jogalanyiságát.⁵⁴ Mindamellet a megszálló hatalom kell, hogy valamiféle kormányzati jogokat gyakoroljon a megszállt területen saját hadserege biztonságának garantálása, érdekei, szükségletei biztosítására, illetve a lakosság érdekeit érvényesítve, úgy, hogy mindeközben fenntartja az állam jogrendjét és közrendjét. Egyébként erre vonatkozóan a háború jogának szokásjogi szabályai, és más (szerződéses) szabályok is követelményeket támasztanak a megszálló hatalommal szemben. A megszállt állam kormányzati hatalma nem szűnik meg, általában folytatja működését, noha feltételeket szabnak működéséhez és korlá-

⁵¹ Nemzetek Szövetsége, Nemzetközi Jogi Kodifikációs Konferencia, Bases of Discussion for the Conference, (C.M.69. 1929.V) 122. p., in A/34/10 Report of the International Law Commission.

⁵² Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with commentaries 2001, 164. p., para (7).

⁵³ NAGY KÁROLY: i. m. 80. p.

⁵⁴ A/34/10 Report of the International Law Commission on the work of its thirty-first session; 203. p., para(19).

tozzák azt, esetenként eltérő mértékben.⁵⁵ Ilyen megszállási gyakorlat képe bon-
takozott ki legalábbis a második világháború alatti katonai megszállások során.
A megszállt állam nemzetközi aktivitásába való beavatkozás hatásaként ezek a
tevékenységek nagymértékben korlátok közé helyeződik. A belügyekbe minden
esetben beavatkoztak, esetenként eltérő mértékben. Következésképpen a meg-
szállt állam hatóságainak maradt olyan tevékenysége, ahol a megszálló hata-
lomnak nem voltak érdekeltségei és így a helyi hatóságok szabad döntési kom-
petenciájában maradt, ezáltal az ebben a vonatkozásban elkövetett cselekmé-
nyekért való felelősség továbbra is a megszállt államot terhelte. Viszont a meg-
szálló hatalom néha saját kormányzati egységeire bízta a megszállt állam jog-
rendjének elemeit jelentő funkciók gyakorlását, mivel nem kívánta, vagy nem
tudta a megszállt állam kormányzati rendszerének egységeit erre használni.
Ebben az esetben természetesen kizárólag a megszálló hatalom felelős azokért a
jogsértő aktusokért, melyek e funkciók gyakorlása közben keletkeztek, hiszen a
megszállt állam megfelelő szerveit, illetve azok működését saját egységeivel
pótolta. Így a származtatott felelősség vizsgálatára csak olyan viszonylatban van
lehetőség, ahol elég széles körben továbbra is a megszállt állam hatóságai tevé-
kenykedhetnek, a megszálló állam feladatokat bízhat a területi kormányzati
egységekre, melyek az iránymutatásai alapján és a megszálló hatalom egységei-
nek ellenőrzése alatt fognak eljárni. A származtatott felelősség ilyen jellegű
eseteinek vizsgálata érdekében érdemes tekintetbe venni azokat a történelmileg
előfordult jogeseteket, ahol a megszálló hatalom és a megszállt terület vonatko-
zásában vizsgálták a felelősség kérdését.⁵⁶

Az egyik legismertebb eset, amikor az olasz kormány a Francia Birodalmat
tartotta felelősnek, mint a pápai állam területének megszállóját, azokért a cse-
lekményekért, melyeket a pápai állam szervei követtek el jogsértő módon a
megszállás alatt.⁵⁷ A torinói kormány⁵⁸ megjegyezte, hogy amennyiben az ud-
varnak Rómában nincs többé kontrollja a pápai állam szerveinek cselekményei
felett és nincs többé abban a helyzetben, hogy a következményekért feleljen, a
pápai állam szerveinek magatartásáért való felelősség csak a francia államot
terheli, „és a pusztta tény, hogy a francia kormány nem hagyta jóvá a cselekmé-
nyeket nem elég a mentesüléshez a felelősség alól.”⁵⁹ Hasonló kérdéseket fesze-
get az 1927-es *Fink ügy*⁶⁰ is. A kérelmező, egy német állampolgár kártérítést
kért az általa elszenvedett károkért az egyiptomi kormánytól, mivel a megszálló

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ 1861. márc. 18-án kikiáltották az olasz királyságot, de ebbe Róma és Velence nem tarto-
zott bele. Rómát francia helyőrség védte.

⁵⁸ Az egységesült ország első parlamentje 1861-ben Torinóban kiáltotta ki II. Viktor Emánu-
elt Olaszország királyává.

⁵⁹ S.I.O.I.-C.N.R La prassi italiana di dritto internazionale, Ist Series (1861–1887). Vol. II.
875–876. p.

⁶⁰ Az Alexandriai Fellebbviteli Bíróság 1927.márc.1-i döntése. *Journal du droit international*
(Paris). 55th year. No. 1, 196. p.

brit katonai hatóságok elkobozták üzletét és az azt követő felszámolás folytán kárt szenvedett. A felszámolás, azután következett be, miután az egyiptomi rendőrség lemondásra szólította fel vezető munkavállalóját és a katonai hatóságok őrizetbe vették azt. A Bíróság úgy rendelkezett, hogy bár az egyiptomi hatóságok magatartása jogsértő volt, mégsem vonható ezért felelősségre Egyiptom, mivel a rendőrség, amely felszólította Fink alkalmazottját a lemondásra, a megszálló hatalom *irányítása és ellenőrzése alatt állt*, „a helyi hatóságok, támogatva a megszálló erőket, minden esetben azok nevében cselekedtek és a helyi hatóságok nem tehetők felelőssé a körülmények által rájuk nehezedő kollaboráció miatt.”⁶¹

A Nemzetközi Jogi Bizottság vizsgálta a katonai megszállások azon eseteit is, ahol a megszálló hatalom nyomása olyan erős a megszállt területen, hogy az állam hatóságai eljárásuk során nem a megszálló hatalom ellenőrzésével néznek szembe, hanem kényszerítve vannak bizonyos cselekmények végrehajtására. Ezekben az esetekben vizsgálható lenne a megszálló hatalom kényszerítő cselekményének jogszerűsége is, azonban témánk szempontjából sokkal inkább a kényszer hatására elkövetett cselekményekért való felelősség kérdése merül fel. A Nemzetközi Jogi Bizottság álláspontja egyértelmű; kizárólag a kényszerített állam felelőssége állapítható meg a kényszer hatására elkövetett nemzetközi jogsértést megvalósító cselekmény kapcsán. Mivel a kényszerített állam híján van minden szabad döntési kompetenciának, olyan cselekményt is kifejt, ami egyébként nem állt szándékában, illetve amelyről tudja, hogy egyébként nemzetközi jogsértést valósít meg. Megszállás esetén a kényszer hasonlatossá teszi így a megszállást egy, a már korábbiakban említett függőségi esethez, ahol az állam egy dominanciát gyakorló állam meghatározó befolyása alá kerül, azzal a különbséggel, hogy a „kényszerítő befolyás” csak ideiglenes. Ahogy azonban a protektorátus vagy más függőségi viszony esetén láthattuk, a dominanciát, esetünkben a kényszerített állam a felelősség alól mentesülhet, de csak akkor, ha bizonyítást nyer, hogy az alárendelt/kényszerített állam mégis rendelkezett valamiféle cselekvési szabadsággal a jogsértő aktus meghozatalakor, ekkor a felelősség megoszlik a két állam között.

A Nemzetközi Jogi Bizottság két jogeseten keresztül igyekezett megvilágítani a kényszer hatására elkövetett nemzetközi jogsértésekért való felelősség esetkörét. Az 1911-es *Shuster* ügyben a perzsa kormány a cári csapatok megszállását követően kényszer alá került, melynek hatására megszegte azt a szerződést, melyet egy amerikai bankárral kötött, aki gazdasági tanácsadásra vállalkozott az állami pénzügyek helyrehozatala céljából.

A perzsa kormány vonakodva, de elbocsátotta Shustert és vállalta, hogy kártérítést nyújt számára a nemzetközi vita elkerülése érdekében. Az esethez fűzött kommentárokból azonban egyértelműen kiderül, hogy a perzsa kormány által vállalt kártérítés csak arra szolgált, hogy megakadályozza az Egyesült Ál-

⁶¹ *Journal du droit international* (Paris) 55th year, No. 1 (January–February 1928) 196. p.

lamok kormányát a szentpétervári kormány közvetlen felelősségének felhívásában, mivel a perzsa hatóságok ezen kormány által kifejtett kényszer hatására cselekedtek jogsértően.⁶²

A második ügy, amely releváns lehet az egyik állam részéről kifejtett a másik állam cselekményeit meghatározó kényszer kérdését illetően, a *Romano-Americana Company* ügye,⁶³ ahol egy amerikai társaság olajtartályait és más érdekeltségeit semmisítették meg Romániában 1916-ban. Bár ez az eset nem egy katonai megszállás körülményei között történt, mégis jelentős megállapításokat tesz a származtatott felelősség feltételül szabott kényszer vonatkozásában. Az eset körülményeit tekintve egy olyan időszakot idéz, mikor Románia hadban állt Németországgal, amely a jogsértések megtörténtének idején már megszállással fenyegette az országot. A román kormány ekkor döntött úgy, hogy intézkedik többek között az amerikai cég érdekeltségeinek is a megsemmisítéséről. A háború után az Egyesült Államok abban a hitben, hogy a román hatóságok a brit hatóságok részéről lettek kényszerítve az intézkedések megtételére, elsőként követeléseiket a brit kormánnyal szemben terjesztették be, kártérítést követelve a honos társaságukat ért sérelmekért.⁶⁴ Viszont a brit kormány minden felelősséget elutasított, azon az alapon, hogy semmilyen kényszerrel nem gyakorolt ebben az esetben, általa, illetve más szövetséges kormány részéről, csak ösztönözték a román kormányt, hogy saját érdekében és a közös érdek kedvéért intézkedjen, így a teljesen szabadon cselekedett és ezért köteles a harmadik államoknak okozott kárért felelősséget vállalni.⁶⁵ Végül az Egyesült Államok a román kormányhoz fordult követeléseivel, amely pedig vállalta a felelősséget az 1916-os események miatt. Ki kell emelni azonban, hogy a felek között csak abban volt vita, hogy fennállt-e a kényszer a brit hatóságok részéről, abban egyetértettek, hogy kényszer esetén teljes egészében a kényszerítő államnak kellett volna viselnie a felelősséget.⁶⁶

Tehát összességében megállapítható, hogy a megszálló hatalom által gyakorolt kényszer megvalósulhat katonai erő alkalmazásával, de minden olyan intézkedés ide tartozik (akár gazdasági nyomás is), amely nem csak megnehezíti, illetve súlyosabbá teszi a nemzetközi kötelezettségeknek való megfelelést, ha-

⁶² C. L. BOUVÉ: Russia's liability in tort for Persia's breach of contract. *American Journal of International Law* (Washington, D. C) vol. 6. No. 2. (1912) 389. p.

⁶³ G. H. HACKWORTH: *Digest of International Law*. Washington, U.S. Government Printing Office 1943, vol. V, 702. p.

⁶⁴ Az Egyesült Államok kormánya arra hivatkozott, hogy a súlyos ellenségeskedés időszakában, főleg saját érdekeiből kifolyólag arra kényszerítette a gyengébb szövetségest, hogy az egyezzen bele ezeknek az intézkedéseknek a végrehajtásába.

⁶⁵ A brit kormány többször hangoztatta, hogy a román kormány ösztönzése nem lépte túl a tanács illetve a rábeszélés határait. A/34/10. Report of the International Law Commission on the work of it's thirty-first session; 206. p., para(27).

⁶⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság megemlíti a felbujtás esetét, mint lehetséges felelősséget keletkeztető magatartást, de nem tud olyan jogesetre hivatkozni, ahol ténylegesen felelősségre vonták volna a felbujtó államot.

nem semmilyen lehetőséget nem hagy a kényszerítő hatalom akaratával való szembehelyezkedésre.

A nemzetközi joggyakorlat áttekintése után a Nemzetközi Jogi Bizottság arra az álláspontra jutott, hogy származtatott felelősség akkor keletkezhet, ha az ellenőrző/kényszerítő állam magatartása, és a nemzetközi jogsértő aktust kifejtő állam között szoros kapcsolat van így, ha: „Az állam,...egy másik állam felett irányítást és ellenőrzést gyakorol, nemzetközi jogot sértő cselekmény utóbbi által történő elkövetésekor...” illetve akkor, ha: „Az állam, amely egy másik államot cselekmény elkövetésére kényszerít...”⁶⁷ Mindkét esetben azonban csak akkor beszélhetünk származtatott felelősségről, ha az ellenőrzést gyakorló/kényszerítő állam magatartását, a nemzetközi jogsértés körülményeinek ismeretében tanúsítja, és ha a cselekmény nemzetközi jogot sértene, akkor is, ha az ellenőrzést gyakorló állam követné el, illetve kényszer hiányában is a jogsértést valószínűsítené meg a cselekmény végrehajtója.⁶⁸

Sokáig azonban nyitott kérdés volt a joggyakorlat számára, hogy a származtatott felelősség esetei teljességgel kizárják annak az államnak a felelősségét, amely a jogsértő cselekményt elkövette, vagy esetleg a felelősség megoszlik a két állam között. Mindamellet, hogy elismerjük, hogy egy állam irányítása vagy kényszerítése nagyban befolyásolja ezen állam döntési körülményeit, nem lehet elvetni annak a lehetőségét, hogy ez csak korlátozza, de nem teszi lehetetlenné az ellenkezést, és a jogkövető magatartást. A Nemzetközi Jogi Bizottság is arra az álláspontra helyezkedett, hogy az a tény, hogy egy állam irányítás vagy kényszer alatt áll cselekvésében, nem zárja ki automatikusan az állam felelősségét, csak akkor, ha az utasítás nem volt elhárítható, ha cselekvési szabadsága nem maradt. Így azok az országok, akiket cselekvési szabadságukban csak korlátoztak, a nemzetközi jog szerint kisebb mértékben, de felelősségre vonhatók. Ez az a megállapítás, melyet a II világháború katonai megszállásai során elkövetett cselekmények tekintetében érdemes végiggondolni.

3.1. A megszállások speciális korszaka: a II. világháború

A II. világháború időszaka minden eddiginél szélesebb palettáját adta azoknak az eseteknek, melyek során a katonai megszállás során kialakult függőség felveti a származtatott felelősség lehetőségét. A korábbi történelmi példák elemeit magában foglaló helyzetektől kezdve, az egyszerű irányítás, ellenőrzés esetein keresztül, a korlátozott cselekvési szabadsággal rendelkező kormányok esetéig. Egy korábbi történelmi időszakhoz kapcsolódó precedens újbóli alkalmazásának megjelenése pedig nem lehet véletlen abban a birodalmi ideológiában és elképzelésben, mely a megszállt Európa országainak új rendszerét tervezte. Azok a situációk, melyek már a napóleoni háborúk idején példát szolgáltattak

⁶⁷ Nemzetközi Jogi Bizottság államok nemzetközi jogi felelősségéről szóló szerződés-tervezete, 17–18 cikk, www.juris.u-szeged.hu/tanszekek/nemzetkozi/index.html

⁶⁸ Uo.

a származtatott felelősség vizsgálatára, a II. világháború időszakában újra megjelentek.

A náci Németország megszállási rendszere többféle megoldás mellett ismerte az ún. *bábkormányok* létrehozásának lehetőségét is. Ebben az esetben az adott területen működő állam vagy kormány a megszálló hatalom kezdeményezésére jön létre és szoros függőségben áll ezzel az állammal. „Ebben az esetben lehetséges, hogy bizonyos körülmények között a dominanciát gyakorló állam felelőssé tehető a bábállam vagy kormány által elkövetett jogsértő cselekményekért.”⁶⁹ A bábállamoknak kialakulhat olyan formája is, ahol gyakorlatilag már nem beszélhetünk az állam önálló jogalanyiságáról, csak egyfajta területi kormányzati egységről, egy birodalom vagy állam részeként. Ebben az esetben azonban olyan kényszer alatt vannak a kormányok a dominanciát gyakorló állam részéről, amely lehetetlenné teszi a kényszerítő állam részéről érkező utasítások megtagadását. A második világháború alatti megszállási rendszerben megjelent az ún. *protektorátus* intézménye is, azonban a korábbiaktól eltérő tartalommal. A protektorátus eredeti tartalmát tekintve egy olyan ország, mely külpolitikáját, hadügyeit és sokszor pénzügyeit is a protektor (védő állam) intézi, belpolitikájában azonban bizonyos önállóságot élvez.⁷⁰ Ehhez képest az 1939-ben létrehozott Cseh–Morva Protektorátus gyakorlatilag belpolitikáját tekintve sem őrizhette meg cselekvési szabadságát. Ezen túlmenően a jogirodalom megemlíti a második világháború vonatkozásában az ún. *kollaboráns államok* létezését is, mely államok esetében a megszálló hatalommal való együttműködés szinte hivatalos kormánypolitikává vált, de mindenképpen lehetőséget teremtett az állam hatóságainak ellenőrzésére.⁷¹ Ami azonban általánosan jellemzi ezt az időszakot, az, hogy a megszállások speciális rendszere számos esetben ad arra lehetőséget, hogy a származtatott felelősség eseteit kutassuk, illetve a megosztott felelősség kérdését is felvessük.

A második világháború alatti megszállások helyzetének tipikus példáját adja két jogeset, mely Róma német megszállása alatt történtek kapcsán vizsgálja a felelősséget.

1944. május 2-án a német katonai rendőrség, mely megszállás alatt tartotta Rómát, erőszakkal betört egy, a *Santa Maria Maggiore bazilika* részét képező épületbe, ahol őrizetbe vételeket foganatosított. A cselekmény nyilvánvalóan nemzetközi támadásnak minősült, hiszen a Vatikán birtokainak területen kívüliségét Rómában a Lateráni Egyezmény⁷² vállalt kötelezettségek garantálják és ezek a kötelezettségek, mivel jellegüket tekintve területhez köthetők, nemcsak

⁶⁹ *Yearbook of the International Law Commission* 1978. vol.II (Part Two) 100. p.in document A 33.10 Chap. III. ect. B2 para(7) of commentary.

⁷⁰ *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon.* (Szerk. Hajdu Gyula), Akadémiai Kiadó, Bp., 1967, 730. p.

⁷¹ STANLEY. HOFFMANN: Collaborationism in France during World War II. *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 3 (Sep., 1968), 375–395. p.

⁷² 1929-ben kötött szerződés a pápa és Mussolini között, amely visszaállította a pápa világi hatalmát és elismerte Róma meghatározott területén a Szentszék tényleges szuverenitását.

Olaszországot kötelezik, hanem azokat az államokat is, melyek hatalmat gyakorolnak különleges körülmények között Rómában. Ebben az esetben Németország, ahogy a Vatikán állította, minden kétség nélkül, a saját szervei által elkövetett cselekményekért volt felelősségre vonható, tehát közvetlen felelőssége állt fenn, függetlenül attól, hogy a cselekmények más állam területén történtek.

Három hónappal korábban, 1944. február 3-án, azonban az olasz rendőrség tört be erőszakkal a Szent Pál bazilikába, ahol fosztogattak és őrizetbe vételeket foganatosítottak. De, ahogy ez köztudomású volt, az olasz rendőrség Rómában a megszálló hatalom ellenőrzése alatt cselekedett, a Vatikán így tiltakozását nem az olasz hatóságoknak, hanem a német hatóságoknak tolmácsolta, a megszálló hatalom felelősségére is hivatkozva. Így tehát ebben az ügyben Németország felelősségét olyan cselekmények miatt kívánták megállapítani, melyet bár nem a saját szervei követtek el, az olasz hatóságok olyan tevékenységi körükben fejtettek ki, melyek tekintetében a német megszállók irányítása alatt álltak, tehát a felelősség megállapítása tipikus esete lehet a származtatott felelősség érvényesülésének.

Végül a kérdéses jogterület vizsgálatával kapcsolatban egy különösen fontos állásfoglalás, melyet 1951. szeptember 15-én, egy az 1947. olasz békeszerződés 83. cikke alapján felállított francia–olasz békéltetési bizottság tett a Heirs of the *Duc de Guise* ügyben.⁷³ Ebben az ügyben a francia állam azt követelte az olasz államtól, hogy adják vissza a francia állampolgárok tulajdonát, melyeket az 1944. november 21-e és 1945. január 4-e között elfogadott rendeletek alapján az olasz Szicíliai Főparancsnokság vett igénybe, amely ebben az időben a szövetséges hatalmak megszállása alatt állt. A bizottság utat engedett a francia kérelemnek, megjegyezve, hogy: „lényegtelen a jelen ügyben, hogy 1944. november 21-én a Szövetséges és Társult hatalmak közigazgatási ellenőrzés alatt tartották Sziciliát, mivel láthatóan semmi bizonyítéka annak, hogy akár közvetlen is a megszálló parancsnokság kívánságára történt volna az igénybevétel.”⁷⁴

A megszállások alatt elkövetett nemzetközi jogsértésekért való felelősség kérdése azonban minden esetben összefügg a megszálló hatalom és a megszállt állam viszonyával, egészen pontosan a megmaradó szuverenitás kérdésével.

4. A megszállási rendszer, különös tekintettel a megszállt területek szuverenitására

A náci rendszer fő jogásza, Carl Schmitt újfajta „*Monroe-doktrínát*” dolgozott ki, melynek azt a funkciót szánta, hogy ideológiai palástul szolgáljon az imperializmusnak, és a nemzetközi jog legitimitásával szentesítse a németek uralmát Európában. Schmitt a nemzetközi jog alapján próbálta igazolni a

⁷³ Heirs of the Duc de Guise. *UNRIIA*, vol. XIII. 150 p. (1951).

⁷⁴ Heirs of the Duc de Guise. *UNRIIA*, vol. XIII. 161. p. (1951).

Grossraumordnung geopolitikai koncepcióját, s a következő elvet fejtette ki: külföldi hatalmaknak nincs joguk beleavatkozni egy olyan területen történő eseményekbe, ahol egy másik nagyhatalom a maga *Grossraum*-ját akarja berendezni, a német hegemonia a szóban forgó területeken nem egyéb, mint „szabad népek pluralisztikus közössége.”⁷⁵

Az előző történeti bemutatásból egyértelműen kiderül, hogy a német megszállási rendszer milyen különbségeket teremtett egyes országok megszállási gyakorlata tekintetében. A felállított területi kategóriák áttekintése után meg kell állapítanunk, hogy a kialakított rendszer nem feltétlenül követi a korábbi történelmi gyakorlatot, illetve a szuverenitás mértéke és egyes kategóriák között sem tehető minden esetben egyenlőségjel. A megszállási kategóriák magyarázatát máshol kell keresnünk. Ormos Mária véleménye szerint a náci hozzáállást befolyásolta a kérdéses terület stratégiai vagy politikai fontossága is, a birodalmi központtól való távolsága,⁷⁶ de nem szabad megfeledkeznünk az ideológiai vonatkozásokról sem.

A már a háború előtti dokumentumokból,⁷⁷ illetve a megszállások után szükségessé vált koncepciókból egyértelműen kiderült, hogy nem volt mindegy, hogy az adott területen germán, latin, szláv, ázsiai vagy zsidó, illetve cigány lakosságról van szó. A sorrend nem véletlen. A tervek szerint a germánok – hollandok, dánok, flamandok, frízek, norvégok – a birodalom egy-egy tartományát, *Gau*-ját (Reichgau) alkották volna, így betagozódva a centralizált birodalomba. Így ahogy a gyakorlatban meg is történt, Ausztria a Német Birodalom három Gau-ját adta, ez a sorsa lett volna Dániának és Hollandiának is. A nyugat-európai megszállási zónákban egyébként is nagyobb szabadságot hagytak az ott élőknek, sokkal inkább az önkéntesség és a kímélet jellemezte az ott működő gyakorlatot.

Ezzel szemben a keleti megszállási zónák, elsősorban a szlávok lakta terület kedvezőtlenebb elbánásban részesült. Itt már formális önállóságról sem esett szó. Ez a fajta megszállási zóna sem volt egységes, voltak olyan területek, mint például Magyarország, Szlovákia, Horvátország, Románia, amelyek helyzete elsősorban a pillanatnyi háborús taktikának megfelelően alakult.⁷⁸ Mivel már a háború kezdetén sor került a szlovák és a horvát bábállam felállítására, illetve Romániában és Magyarországon németbarát kormányok alakultak a német stratégia nem látta szükségesnek ezeknek a területeknek idő előtti megszállását.

⁷⁵ CARL SCHMITT: *Völkerrechtliche Grossraumordnung mit Interventionsverbot für Raumsfremde Mächte*. Berlin–Bécs, 1939.

⁷⁶ ORMOS MÁRIA: *Európa a nemzetközi küzdőtéren: felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 473. p.

⁷⁷ Így ADOLF HITLER: *Mein Kampf*-jából, lásd Colotti, Enzo: *A náci Németország: a Weimari Köztársaságtól a hitleri birodalom bukásáig*. Gondolat Kiadó, Bp., 1965, 248. p.

⁷⁸ „Magyarország egyike a határtartományainknak. ... És a szlovákok? Nagy dolognak tartják, hogy függetlenek, de végső soron hozzánk tartoznak. Ami Romániát illeti, csak annyiban fontos, amennyiben a német gazdaság számára hasznos”. HITLER: *Conversazioni segrete*. Nápoly, 1954, 663. p., illetve 16. p. In Colotti, Enzo: i. m. 243. p.

Ezzel szemben Lengyelországnak és Szovjetuniónak más sorsot szántak. Számos dokumentum⁷⁹ teszi egyértelművé, hogy Hitler a keleti hadjáratot megsemmisítőnek szánta.

Hitler 1942. április 11-én a következőkben foglalta össze a területre vonatkozó német politikát: „Hogy a birodalom keleti területein meghódított népeken uralkodhassunk, a lehetőség határán belül eleget kell tennünk az egyéni szabadság ama kívánalmainak, amelyek esetleg jelentkeznek, de meg kell fosztani őket mindennemű államszervezettől, és ily módon a lehető legalacsonyabb kulturális színvonalon kell tartani őket....Ha egyéni jólétükkel akarunk törődni, nem érünk el semmi eredményt azzal, hogy a mi közigazgatásunk mintájára alkotott szervezetet kényszerítünk rájuk....A közigazgatási szervezetet illetően legfeljebb községi adminisztrációt engedélyezhetünk nekik, de azt is csak olyan mértékben, amely szükséges egy meghatározott munka-potenciál fenntartásához....Egyedül a mi biztosainkat illeti meg az a jogkör, hogy a meghódított országok gazdaságát ellenőrizzék és irányítsák.”⁸⁰

Birodalmi tartományokat itt is alakítottak ki,⁸¹ bár ténylegesen, mint gyakorlatok kezelték volna ezeket. A megszállt keleti területekre német közigazgatási funkcionáriusok küldését tervezték.

A megszállások tényleges gyakorlatának vizsgálatához elengedhetetlen azonban annak az apparátusnak a meghatározása, amely bizonyos körülmények között a megszállás előkészítője illetve a megszállt területek igazgatásának biztosítója volt.

5. A megszállások német apparátusa

A megszállt területek igazgatásához jól szervezett *uralmi apparátusra* volt szükség, aminek kiépítése már a háború előtti időkben megkezdődött. Ennek alapját az ún. Schutzstaffel (SS) alkotta, mely 1925-ben jött létre, bár a szervezet 1929-ig az SA irányítása alá tartozott. Ekkor azonban Heinrich Himmler vette át a vezetést, és fő feladatként a nemzetszocializmus ellenségeinek üldözését jelölte meg. 1936-tól az SS mind nagyobb önállóságra tett szert, főparancsnokságot hozott létre 12 főosztállyal és a háború kitörésével feladatkörei is kibővültek. Ez a szervezet készítette elő Európa „náci kolonizációját”.⁸² A megnövekedett funkció ellátására az SS részeként, mint pártszerv jött létre a *Sicherheitsdienst*. Valójában hírszerző szolgálat volt, ami biztonsági szolgálattá

⁷⁹ Hitler parancsai Hans Frank lengyel főkormányzónak, illetve az 1942-es Generalplan Ost, mely a szovjet megszállás részleteit dolgozta ki.

⁸⁰ HITLER: *Conversazioni segrete*. Nápoly, 1954, 450–453. p.

⁸¹ Ukrajna, mint birodalmi terület birodalmi biztossal, Kaukázus egy további birodalmi tartomány lett volna, illetve egy további közigazgatási egységet is létrehoztak volna moszkvai birodalmi tartomány néven. RÁNKI GYÖRGY: *A második világháború története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 187. p.

⁸² RÁNKI GYÖRGY: i. m. 177. p.

alakult át, és élén Reinhard Heydrichkel a későbbi megszállások fenntartásában játszott elengedhetetlenül fontos szerepet.

A megszállt területek lakosságának és hatóságainak ellenállását letörendő szervezet részeként meg kell említenünk a „Gestapót” is (Geheime Staatspolizei – Titkos Államrendőrség). Egész különleges jogokkal bírt, minden közigazgatási és állami ellenőrzéstől függetlenül, az ún. *Führer-prinzip*⁸³ jegyében gyakorlatilag mindenki vel szemben felléphetett. Az elhatalmasodó elnyomó apparátus koordinálására hozták létre a Birodalmi Biztonsági Hivatalt (Reichssicherheitshauptamt) Heinrich Himmlerrel az élén, aki egyben a német rendőri erők főparancsnoka címmel is rendelkezett. Később ennek a szervezetnek a részévé tették a Gestapót és az SD-t.

A gyakorlatban ennek a rendszernek a működése úgy zajlott, hogy ha a német hadsereg valamilyen területet elfoglalt, megjelentek a Biztonsági Szolgálat, részben a Gestapó emberei.⁸⁴

Azonban a német megszállási rendszer, ha nem támaszkodott volna a hadsereg-re, valamint a közigazgatásra és a külügyi szolgálatra nem tudott volna olyan *hatékonyan* működni. Többek között a „zsidókérdés megoldásában” közreműködő *Einsatzgruppék* is a Birodalmi Biztonsági Hivatal és a Wehrmacht főparancsnoksága közötti megállapodás alapján működtek,⁸⁵ amely szerint az Einsatzgruppe valamennyi tevékenységében a német katonai erők engedélye és támogatása alapján működött. Az Einsatzgruppék egyébként félkatonai csoportok voltak, amelyek az SS irányítása alá tartoztak. Általában különböző rendőrségi erők tagjaiból és Waffen-SS tisztekből álltak. Az Einsatzgruppék tevékenységének megismeréséhez vissza kell nyúlnunk, azonban az ún. *Einsatzkommando* létrejöttéig. Az Einsatzkommandót Reinhard Heydrich hozta létre 1938-ban, azzal a céllal, hogy az *Anschlusst* követően az osztrák kormányzati hivatalokat és dokumentumokat lefoglalják. 1938 nyarán, akkor, amikor már tervbe vették Csehszlovákia elfoglalását, a kommandók helyett már Einsatzgruppákat hoztak létre, azzal a különbséggel, hogy ezek a csoportok már fegyverrel is rendelkeztek a fent említett feladatok „hatékonyabb” teljesítését biztosítva.⁸⁶ Tehát az Einsatzgruppék eredeti feladata a megszállt területeken lévő hivatalok és azok dokumentumainak lefoglalása volt, illetve a hivatalnokok kikérdezésével szerzett további információkat. Ezek a csoportok sohasem működtek állandó jelleggel, hanem alkalmilag egy-egy feladat, hadművelet végrehajtására hozták őket létre, de általában ugyanazon személyek alkalmazásával. Témánk szempontjából külön jelentőséggel bír azonban ezeknek a félkatonai csoportoknak a tényleges működése. Míg Lengyelországban és a Szovjetunió-

⁸³ A Führer-prinzip alapján egy csoport vagy szervezet minden korlátozás nélkül egy egy személyes Vezető döntéseinek alárendelt, aki a döntéseiért közvetlenül felelős. Az alárendelt csoportoknak semmilyen beleszólásuk sincs a főléjük rendelt képviselők működésébe, ennek valamennyi kérdése a legmagasabb vezetőre vezethető vissza. – Wikipedia alapján.

⁸⁴ RÁNKI GYÖRGY: i. m. 178. p.

⁸⁵ Uo. 180. p., illetve J. DELARUE: *A Gestapo története*. Budapest, 1965, 296. p.

⁸⁶ www.wikipedia.org meghatározása alapján.

ban az Einsatzgruppék feladata főként a lakosság depolitizálása és a „nemkívánatos” személyek likvidálása volt, addig Hollandia, Belgium és Franciaország megszállásakor ténylegesen csak a hivatalok és azok dokumentumainak lefoglalásával foglalatostkodtak. Ez nyilván magyarázható a teljesen eltérő nyugati és keleti megszállási elképzelések különbségével és természetesen a vonatkozó területek lakosságának eltérő kategorizálásával.

Az ún. Waffen-SS⁸⁷ is a Wehrmacht harcászati irányítása alá tartozott. Feladata az új európai náci rend fenntartása volt. A már említett félkatonai biztonsági és rendőri erők hajtották végre a megszállt területeken a legtöbb háborús bűncselekménynek minősülő akciót, azonban az ilyen jellegű cselekményekért való felelősség közvetve vagy közvetlenül a német reguláris katonai erők esetében is megállapítható. Míg ahogy a külügyi apparátusnak döntő szerepe volt a megszállások előkészítésében és a megszállt területek igazgatásában, ebben a rendszerben a közvetlen és közvetett feladatok láncolata felveti, az önkéntes vagy kényszer alatt cselekvők felelősségét is.⁸⁸

6. Katonai megszállások a II. világháború alatt – a szuverenitás változatai

A náci Németország háború alatti katonai megszállásai igyekeztek megfelelni, Hitler egyik legfontosabb jelszavának, miszerint: „Jogszerűen egészen addig, amíg hatalomra nem kerültünk”. Ennek a fényében érthetőnek tűnik, hogy a német csapatok nem rohanták le Ausztriát addig, amíg Seyss-Inquart⁸⁹ nem kérte fel a német csapatokat erre. (Más kérdés, hogy erre Seyss-Inquartnak nem volt joga). A formális beleegyezésre Csehszlovákia esetében is szükség volt, ami Hácha elnök kényszerítésével meg is történt.

A katonai megszállások kivitelezéséhez, de leginkább fenntartásához mindenképpen kedvezőbb volt egy olyan politikai helyzet a megtámadott országban, amely nem politikai zűrzavarról és nyílt ellenségeskedésről árulkodik, hanem látszólag beleegyezését adja a náci csapatok megszállásához. A hódító hatalomgyakorlását, az adminisztráció, fenntartását mindenképpen megkönnyíti a legitimitás látszata, hiszen a megszállóknak szükségük van a polgári alkalmazottakra, rendőri erőkre, bíróságokra, a katonaságra is a saját vezetőinek irányításával, ahhoz, hogy a közigazgatás fenntartásával biztosítsák hatalmukat. Mindenekelőtt pedig célszerű a törvényes kormányval való politikai együttműködés megteremtése, mert a száműzetésbe, vagy ellenállásba húzódó kormányok megrendíthetik politikai legitimitásukat.

⁸⁷ A Waffen-SS az SS harctéri alakulata volt.

⁸⁸ RÁNKI GYÖRGY: i. m. 32. p.

⁸⁹ 1938 elején belügyminiszterként tevékenyen részt vett az Anschluss előkészítésében. Márciusban néhány napig kancellár, majd Ostmark birodalmi főbiztosa.

A II. világháború alatti megszállások áttekintése és a megszállás gyakorlata mindenképpen ennek a törekvésnek a figyelembevételével vizsgálható és alapvető feltevésként szolgálhat a felelősség megítélésénél is.

Dánia ellenállás nélkül adta meg magát, X. Keresztély dán király tiltakozott ugyan a német akció ellen, de mint király a helyén maradt, és a szociáldemokrata vezetésű kormány is megtarthatta megbízatását egészen 1942-ig. A *megszállás alatt egy ideig együttműködtek* a német megszállókkal, dán források szerint abból a célból, hogy enyhítsék a megszállás körülményeit. A radikális és a szociáldemokrata politikusokból álló kormány hozzájárult, hogy Dánia „semlegeségét Németország védelme alá helyezték.”⁹⁰ A német megszállás idején formailag szuverén maradt az ország, területükön a német csapatok nem a hadiállapotot követő megszállás jogán, hanem formailag az ország védelmét biztosítva katonai ellenőrzést gyakoroltak, a régi dán közigazgatás érintetlenül hagyása mellett.⁹¹ Tehát a *megszállási rendszer legenyhébb formáját* vezették be.

Dániával ellentétben Norvégia hosszabb ideig próbált ellenállni a megszálló erők támadásával szemben, VII. Haakon király sem tárgyalni, sem együttműködni nem volt hajlandó a német képviselőkkel, a hadsereget ellenállásra szólította fel. Végül 1940 júniusában a király és a kormány is elmenekült, a miniszterelnöki posztot Quisling⁹² foglalta el, aki azonban nem maradhatott sokáig posztján, mert a német megszálló hatóságok sem pártja, sem személye erejét nem tartották elegendőnek, így távozásra szólították fel és Norvégiát *német polgári közigazgatás* alá helyezték. Az ország élére Josef Terbovent nevezték ki *birodalmi biztosnak*, akinek hathatós támogatása alatt Quisling pártja a Nasjonal Samling is megerősödött, így kerülhetett 1942-ben Quisling a *norvég bábkormány* élére. *Norvégiában* a német megszállás valódi tartalmát mutatta. A német polgári közigazgatás a birodalmi biztossal az élén azt hirdette, hogy a belső közigazgatást érintetlenül hagyják, és *bizonyos szuverenitást* biztosítanak Norvégiának, ugyanakkor SS és rendőri erőket rendeltek Norvégia területére, amely a norvég lakosság elnyomását volt hivatott biztosítani⁹³ (így a Gestapo, biztonsági erők bevonulása).

Hollandia a német támadások nyomán kapitulált, a királynő és a kormány elmenekült. A *náci kormány* az osztrák Arthur Seyss-Inquartot nevezte ki az ország *birodalmi biztosává*.⁹⁴ Később norvég mintára a helyi náci típusú párt vezetője Adrian Mussert állt a helyi közigazgatás élére. A *német polgári közigazgatás* költségeit Hollandia fizette.

Belgium megszállásakor bár a belga király, III. Lipót nem kapitulált, állami tevékenységét a német megszállás után nem folytatta. A belga kormány

⁹⁰ H. MICHEL: *La seconde guerre mondiale*. I. kötet, Párizs, 1967, 80. p.

⁹¹ Uo. 186. p.

⁹² Az első náci kollaboráns, neve később a náci kollaboránsok fogalmi kifejezőjévé változott.

⁹³ RÁNKI GYÖRGY: i. m. 21. p.

⁹⁴ Reich Commissioner of the occupied Netherlands.

emigrált ezt követően az ország a háború ideje alatt *német katonai közigazgatás* alatt állt.

Franciaországban a megszállás után hatalomra került Philippe Pétain vezette kormány fegyverszünetet kötött a német megszállókkal, melynek megfelelően az országot három övezetre osztották. Északi része a Genf–Tours-vonal felett, valamint a nyugati tengerpart egészen a spanyol határig ideiglenes német megszállás alá került. A francia-olasz fegyverszünet alapján egy kisebb területű határmenti övezetet megszálltak az olaszok, a francia-olasz határon pedig demilitarizált övezetet hoztak létre.⁹⁵

A harcok megszűnése után Belgiumot és a megszállt francia területeket egy északi és egy déli részre bontva *német katonai közigazgatás* alá helyezték. Belgium és Észak-Franciaország katonai parancsnoka *Alexander Ernst Falkenhausen*, Franciaországé *Otto von Stülpnagel* tábornok lett. A franciáknak teljes fegyverzetüket át kellett adniuk, a flotta egységeit pedig meghatározott kikötőkben kellett összevonniuk német-olasz ellenőrzés alá. Megterhelték őket a megszállás költségeivel, elvették Elzászt és Lotharingiát és végleges jelleggel a Német Birodalomhoz csatolták (*annexió*). Az eredeti francia kormány, a Pétain vezette kormány Vichy városába helyezte központját és a francia állam székhelyeként

Franciaország megszállt területén Hitler katonái és SS vezetői közvetlenül rendelkeztek. A német *katonai hatóságok* (német katonai közigazgatás) *Stülpnagel* tábornok vezetésével irányították az elfoglalt területeket, SS parancsnokság és kiegészítő német rendőri erők támogatása mellett.

Lengyelország megszállása után Poznant és a porosz területekhez csatlakozó lengyel sávot a Német Birodalom bekebelezte (*annexió*). Új *Reichsgau* lett így Nyugat-Poroszország és Poznan, a Sziléziához csatolt katowicei körzet, továbbá Zichenau körzete, melyet Kelet-Poroszországhoz csatoltak. Az új határtól a szovjet határig terjedő területen pedig létrehozták az ún. *Főkormányzóságot*, élén *Hans Frank* főkormányzóval, aki rendszabályokkal „irányított”. A szovjet kormány a látszatválasztások megtartása után az elfoglalt terület déli részét az Ukrán, északi részét a Bjelorusz (Belarusz) Szovjet Köztársasághoz csatolta.

Lengyelország megszállt területeinek azon részei tekintetében, amelyet a Német Birodalom *bekebelezett* határozott elnémetesítésre törekedtek. A közigazgatás élére birodalmi vagy balti németek⁹⁶ kerültek, a márka felváltotta a zlotyt, a német jog a lengyel jogot. Vagy teljes jogú, vagy korlátozott jogú állampolgárságot adtak, a lengyelek többsége már csak korlátozott jogvédelemben részesült. Nem volt joguk ingatlanra, csak alsó fokú oktatásban részesülhettek, mozgásszabadságukat rendőri intézkedések egész sora korlátozta.⁹⁷

⁹⁵ ORMOS MÁRIA: i. m. 418–419. p.

⁹⁶ Így például a polgári közigazgatás élére *Foster* került, aki egyben felelős volt Lengyelország elnémetesítéséért.

⁹⁷ RÁNKI GYÖRGY: i. m. 9. p.

A Birodalomba be nem olvasztott területen, a *Lengyel Főköormányzóság* területén szintén nem biztosítottak semmiféle állami attribútumot, inkább német fennhatóság alatt álló gyarmat-területként kezelték. A főköormányzónak kinevezett *Hans Frankot* közvetlenül Hitler alá rendelték. Nem katonai közigazgatás keretében, hanem irreguláris külön erők irányításával gyakorolták a hatalmat, a klasszikus bürokráciát nem vonták be. A helyi szervek élén többnyire német vagy ukrán, ritkán lengyel polgármester állt. Bár a lakosság közötti polgári ügyeket továbbra is lengyel bíróság intézte, valójában jogrendről már alig beszélhettek. A Főköormányzóság a náci gazdasági, politikai elnyomás, gyilkolás, erőszakoskodás és rablás területévé vált.⁹⁸

Ausztriában Dolfuss osztrák kancellár meggyilkolása után szabaddá vált az út a nemzetszocializmus hódítása előtt. 1938 februárjában a Führer magához hívatta Schuschnigg osztrák kancellárt, akinek kötelező ígéretet kellett tennie, hogy az osztrák náci vezére, Seyss-Inquart belügyminiszterként az osztrák kormány tagja lesz, ezáltal a későbbiekben ellenőrizheti majd az osztrák közrendet és biztonságot, biztosítva a náci teljes cselekvési szabadságát. További intézkedésként pedig az osztrák kül- és gazdaságpolitika hozzáigazítását várták el az osztrák vezetéstől. Ez volt a feltétele annak, hogy Németország (ideigőráig) meghagyja Ausztria függetlenségét, és nem avatkozik(!) Ausztria belügyeibe.⁹⁹ Schuschnigg a függetlenség utolsó próbálkozásaként népszavazást rendelt el Ausztria sorsát illetően, és ez a lépés meggyorsította a német hatalom készülődő akcióját. Az osztrák kancellár kénytelen volt lemondani, és a Wehrmacht március 12-én megszállta az országot, Seyss-Inquart pedig kihirdette Ausztria *egyesülését* a német birodalommal (*Anschluss*). Ausztria 1940-től az *Alpen- und Donau Reichsgau*¹⁰⁰ elnevezéssel vált a Német Birodalom részévé, és tartományait 7 körzetbe osztották. *Joseph Bürckel* birodalmi biztos irányítása mellett az osztrák közigazgatást újjászervezték és hozzáigazították a német birodalom közigazgatási rendszeréhez. A legfontosabb politikai és adminisztratív hivatalokat birodalmi németek töltötték be. A külügyek tekintetében pedig nem létezett külön osztrák állam, amely önálló döntésekre és hadviselésre lett volna jogosult.

6.1. A „megszállás speciális fajtái” – avagy bábállamok, kollaboráns és a szövetséges államok helyzete

Csehszlovákiában a Szudéta-vidék a cseh határon belül teljes autonómiát kapott, ami egyet jelentett a birodalomhoz csatolással. Csehországot és Morvaországot német *protektorátussá* nyilvánították és a Német Birodalom részévé tet-

⁹⁸ Uo. 10. p.

⁹⁹ KURT VON SCHUSCHNIGG: Ein Requiem in Rot-Weiss-Rot. Zürich, 1946. In COLOTTI: i. m. 205. p.

¹⁰⁰ Alpok- és Dunai Birodalmi Tartomány.

ték. Élén Konstantin von Neurath,¹⁰¹ illetve *Reinhard Heydrich Reichsprotektor* állt, és minden lényeges pozícióba birodalmi tisztviselők kerültek, akik az ún. tartományi tanácson (Landrat) keresztül gyakoroltak ellenőrzést a cseh tartományi hatóságok felett. Névlegesen Emil Hácha maradt a cseh elnök és létezett egy „autonóm” cseh kormány, amelynek intézkedései azonban teljes egészében alá voltak rendelve a Harmadik Birodalom politikai, gazdasági és katonai érdekeinek.¹⁰² *Szlovákia* 1939. március 14-én formálisan független állammá vált, azonban Jozef Tiso vezetése alatt mindössze a német hatalom alárendeltjeként működött. A Szlovák *bábállam* (a *nácik vazallus-állama*) az ún. Schutzvertrag megkötése után gyakorlatilag teljes beleszólást engedett a német államnak Szlovákia belügyeibe és ez határozta meg a szlovák külpolitikát is. Az új államfő katolikus, korporativista államot akart szervezni Szlovákiából, és ezért természetesen szemben állt mindenféle nemzetiszocialista törekvással. A helybéli német nácikkal együttműködő, paramilitáris *Hlinka Gárda* vezetőivel fennálló konfliktusát végül a Németországgal kötött salzburgi szerződésben rendezték (1940. június), mellyel a németek véglegesítették a kettős hatalmat, melynek ellenőrzésére birodalmi biztost küldtek Szlovákiába. Hiába alakította át Tiso azonban a Szlovák Néppártot keresztény-korporativista szellemben, a Hlinka Gárda szélsőséges irányba tolta el a szlovák politikát. Az új szlovák állam német nyomásra antiszemita törvényeket vezetett be. 1942 márciusában megkezdődött a szlovák zsidóság deportálása, de már októberben leállították a német tiltakozás ellenére. Ekkor ugyanis a szlovák parlament olyan hatalmat adott Tiso kezébe, hogy az állam minden ügyét egymaga irányíthatta.¹⁰³ Ezzel sikerült a Hlinka Gárdát háttérbe szorítani és a Szlovák Néppárt felügyelete alá vonni. A németek nem avatkoztak közbe, helyette az ország hadiiparát igyekeztek fejleszteni, ami kezdettől fogva birodalmi irányítás alatt állt.

Az 1941. április 10-én kikiáltott önálló *horvát (usztasa) (báb)államot* német befolyás alá akarták vonni. Bár a hatalom, főként a közigazgatás tekintetében az Ante Pavelic irányította horvát fasiszta terrorista mozgalom kezébe került, *Edmund Glaise-Horstenau*, hivatalos elnevezése szerint a „német tábornok Horvátországban” fenntartotta a *német katonai ellenőrzést*.¹⁰⁴ Pavelić Horvát Szabad Államának államformája hivatalosan királyság volt, melynek trónját II. Tomisláv néven a spoletói herceg, III. Viktor Emánuel olasz király másodunokatestvére nyerte el (viszonzásul az olasz támogatásért), ám sosem koronázták meg, és még országába sem látogatott el.

Érdekes kérdésként tanulmányozható az *olasz* szövetséges helyzete a Német Birodalomban. Így kell fogalmaznunk, mert a német életteret az Alpoktól délre

¹⁰¹ Később Reinhard Heydrich került ebbe a pozícióba.

¹⁰² <http://motlc.learningcenter.wiesenthal.org> összefoglalásai alapján.

¹⁰³ Tiso szerepe a holokausztban vitatott, de bizonyos, hogy sem kitervelője, sem szervezője nem volt a zsidóellenes cselekményeknek. Sőt, jó néhány (maximum 2000) zsidót fel is mentett a törvények hatálya alól. Egyes források szerint a deportálások csendes támogatója volt, míg mások az olvasható, hogy nem tudott ezekről.

¹⁰⁴ RÁNKI GYÖRGY: i. m. 92. p.

is kiterjesztették, Bolzano, Trient, Udine, Gorizia, Trieszt, Fiume *német közigazgatás* alá került, az olasz intézményeket megszüntették, a hivatalos és az oktatási nyelv a német lett. Fogalmazhatunk úgy is, hogy folyt az olasz területek bekebelezése a Német Birodalomba, mégis ami megkülönbözteti, és speciálissá teszi ezt az esetet az egyéb katonai/háborús annexióhoz képest a megszállással, majd bekebelezéssel elérni kívánandó cél. A szövetségesek partra szállása arra készítette a német katonai erőket, hogy pozícióik biztosítása érdekében az olasz területek német megszállása érdekében intézkedjenek. Ennek következtében Olaszországban két kormány működött 1943-ban: a déli királyi kormány a szövetséges megszálló csapatok ellenőrzése alatt és az ún. *salói kormány* Észak-Olaszországban német megszállás alatt. A felszabadított területeken angol-amerikai katonai kormányzat létesült, a közigazgatásban a Badoglio-kormány irányította a hatóságok tevékenységét.¹⁰⁵ Az olasz bábállam, az Olasz Szociális Köztársaság irányításával Mussolinit bízták meg, hadsereggel nem rendelkezett. A németek ezen túlmenően azoknak a területeknek a megszállását is folytatták, amelyek addig az olasz hadsereg uralma alatt álltak.

Az olasz területek elfoglalása így tehát szolgálhatta a Német Birodalom biztonsági érdekeit, hiszen az olasz–német szövetség sosem volt teljesen felhőtlen, a Német Birodalom vezetői sok esetben tekintettek bizalmatlanul az olasz szövetséges akcióira. Sem a zsidókérdés megoldásával, sem pedig a „telhetetlen” olasz területi követelésekkel nem tudtak megbékélni. Mindenesetre az olasz területek megszállása és a Salói Köztársaság létrehozása után az olasz hatóságok által addig megtagadott deportálások megkezdődtek a német megszállók irányításával.

Bár ténylegesen német katonai erők nem szállták meg a később *Vichy Franciaország* néven ismertté vált francia területeket, ennek a területnek is be kellett illeszkednie a német rend Európájába. Egy Németországra és Olaszországra támaszkodó autoratív rendszert akartak megvalósítani, ahol az állam szuverenitása látszólag teljes. Pétain kezdetben betöltötte mind az államfő, mind a kormányfői posztot és az új kormány főleg katonákból és jobboldali politikusokból állt. A Vichy-kormány belpolitikájában fasiszta tendenciák jelentkeztek. Hamarosan új, az olasz fasiszta alkotmányhoz hasonló alkotmányt vezettek be.

Csaknem az egész igazságszolgáltatási apparátus felesküdt Pétainre, és még 1944-ben is súlyos büntetéseket szabtak ki a francia ellenállás tagjaira, pár hónappal később pedig már részt vettek a tisztogatási eljárásban.¹⁰⁶ 1942 végén a németek végül egész Franciaországot megszállták, s a Vichy-kormánnyal tárgyalásokat kezdtek a zsidókérdés végleges megoldásáról. Bár a Vichy-kormány vonakodott a német követelésnek eleget tenni, 1942-ben megkezdő-

¹⁰⁵ Uo. 317. p.

¹⁰⁶ MARTIN ROS: *A Harmadik Birodalom sakáljai. Kollaboránsok tündöklése és bukása 1944–45.* Magyar könyvklub, Bp., 2002, 107. p.

dött a zsidók szervezett üldözése.¹⁰⁷ Bár 1943-ban egy időre felfüggesztették a deportálásokat – később mégis folytatták –, következetesen áttelepítésről beszélve.

7. Kollaboránsok kérdése

A kollaboráció a lexikonok hivatalos meghatározása szerint együttműködést, kölcsönös támogatást jelent, amelynek a második világháború alatti időszak eseményei speciális értelmet kölcsönöztek.¹⁰⁸ Akkor a fasiszta megszállók szolgálatában álló, hazaáruló együttműködést jelentette, együttműködést az ellenséges megszállókkal. A kifejezés ilyen értelemben történő használata Franciaországban a Vichy-rendszer és képviselői (Pétain, Laval), illetve más országban így Norvégiában a Quisling-kormányzat tagjai vonatkozásában is elterjedt.

Így a kollaboráció hagyományos értelemben a második világháború alatti, különösképp Franciaország lakosságának hallgatólagos együttműködését jellemzi, melynek során a lakosság egyes tagjai, egyszerű állampolgárok az ellenséges megszállók kiszolgálóivá váltak, különösebb szervezettség nélkül ad hoc események tükrében.

Ami témánk szempontjából érdekessé teszi a kollaboráció vizsgálatát, hogy a megszállt Franciaország történetét kutató történészek elkülönítik a kollaboráció szervezett, ha úgy tetszik központilag koordinált változatát, az ún. *állami kollaborációt*.¹⁰⁹ Az állami kollaboráció kifejezés alatt a náci Németországgal való politikai és gazdasági együttműködés érthető, melynek célja a francia érdekek megvédése és hosszabb távon a németek uralta háború utáni Európában egy jobb pozíció biztosítása Franciaországnak.

Pétain már 1940-ben *Paul Renaud* lemondása után úgy gondolta, hogy a gyors fegyverszünet az első lépés lehet a németekkel való hosszú távú politikai kapcsolat megteremtésében. Franciaország földrajzi elhelyezkedést tekintve, illetve a két világháború közötti európai politikában betöltött szerepét tekintve joggal gondolhatta, hogy Németország előnyös szövetségesként fogja értékelni a franciák együttműködését. Pétain 1940-ben egy rádióbeszédben használta először a kifejezést: kollaboráció, a németekkel való együttműködésről beszélve és a béke zálogaként jellemezte azt. Franciaország pozíciója javítása érdekében bízott a nyíltan felvállalt kollaboráció lehetőségében és a német megszálló hatalmak tettek is látszatengedményeket; többek között csökkentette Franciaország hadisarc fizetési kötelezettségét, a francia lakosság védelmének biztosítá-

¹⁰⁷ Martin Ros szerint a franciák számára ez elsősorban pénzkérdés volt, mivel minden kiszolgáltatott zsidóért 14.000 frankot ígértek a Vichy-kormánynak.

¹⁰⁸ BAKOS FERENC: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973, illetve *Akadémiai Kislexikon* (főszerk. Beck Mihály), Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.

¹⁰⁹ A kifejezést STANLEY HOFFMANN használta, vö. *Collaborationism in France during World War II*, *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 3 (Sep., 1968), 375–395. p.

sával, és ami a legfontosabb a Vichy-Franciaország szuverenitásának tiszteletben tartásával. Tehát a kollaboráció biztosítása időt és alkalmat biztosított Franciaországnak a továbbélésre és a háború adta keretek között való kormányzásra. Bár ezek alapján a kollaboráció a Vichy-Franciaország politikai megfontolásai alapján történt, egy bizonyos fokú kényszer mindenképpen kimutatható a német megszállók részéről.

A fegyverszüneti egyezmény 3. cikke alapján¹¹⁰ Franciaország köteles volt együttműködni a náci katonai erőkkel, melyeknek korlátlan joguk volt a megszállt területek felett. A francia hatóságok a megszállt területeken kötelesek voltak eleget tenni a megszálló erők parancsainak. A német megszállóknak joguk volt megvétózni minden olyan intézkedést, amellyel nem értettek egyet, gúnyt űzve a francia szuverenitás igényéből.

A Vichy-Franciaország igyekezett ezt a függőséget titkolni és azt a látszatot kelteni, hogy nem náci utasításra cselekszenek, hanem saját szuverenitásukat gyakorolva.¹¹¹ Már a háború alatt is, de legfőképp a háború utáni felelősségre vonás időszakában is azzal próbálták igazolni a kollaborációt, hogy ez a franciákat ért károk csökkentése érdekét szolgálta. Pétain védői arra hivatkoztak a bíróság előtt, hogy mind Pétain, mint a Vichy-rendszer Franciaország érdekeinek védelmezői voltak (védelmező filozófia).¹¹² Azonban ez a teória nem tudott igazolásul szolgálni a világháború alatt történetekre. Franciaország védelme a náci rendszer teljes barbaritásával szemben a náci politika tudatos vállalását foglalta magába a Vichy-kormányzat részéről. Lehet azzal érvelni, hogy a Vichy-kormányzat egyetértése korlátozott volt, intézkedéseivel a németek győzelmére alapoztak, de nehéz alátámasztani azt az érvelést, hogy ezzel a politikával csak egy olyan helyzetet kívántak elkerülni, mely Lengyelországban kialakult.¹¹³ A francia társadalom bizonyos rétegeinek kiszolgáltatása megtörtént ennek ellenére is, és ami a legfontosabb a francia hatóságok beleegyezésével. A francia rendőrség és milícia hathatós támogatásával vált kivitelezhetővé számos olyan intézkedés, mely a náci megszálló erők kívánalmainak maradéktalanul eleget tett. Összehasonlítva más megszállt európai országban történetekkel a francia gyakorlat mindenképpen speciálisnak, az általánostól eltérőnek tekinthető. Míg például Hollandiában a köztisztviselőktől csak azt várták el, hogy biztosítsák a legfontosabb adminisztrációs hatásköröket, és nem utasították őket a megszálló erők semmilyen más támogatására.¹¹⁴ A Vichy-kormányzat nem egyszerűen előmozdította és megkönnyítette a náci atrocitásokat, hanem arra használta Franciaország katonai vereségét, hogy saját belső politikai forradalmát

¹¹⁰ Franco–German Armistice, június 25. 1940.

¹¹¹ A Vichy-kormány antiszemita rendelkezései kiváló példái ennek.

¹¹² <http://www.sunderland.ac.uk/~os0tmc/occupied/collab.htm>

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Uo.

megteremtse.¹¹⁵ A kollaboráció a második világháború alatti Franciaország hivatalos politikájává vált.

8. Magyarország, mint az utolsó csatlós

A kifejezés használata jól kifejezi azokat a dilemmákat, mely Magyarország megszállásának valódi körülményeivel kapcsolatban merültek fel és tették speciálissá azt. Magyarország már jóval a megszállás előtt politikai nyomás alatt állt a náci Németország részéről kezdetben a gazdasági együttműködés erősítése érdekében. 1943–44-ben azonban Magyarország politikai elkötelezettsége is megkérdőjeleződött, melynek eredményeképp a náci Németország ultimátumot adott Horthynak. A Klessheimben tartott megbeszélésen Hitler Magyarország szuverenitásának érintetlenül hagyásának feltételül egy *Quisling-bábkormány* létrehozatalát követelte, Magyarország feltétel nélküli beillesztését a háborús gazdaságba, a vízi utak és vasutak német ellenőrzését és többek között a zsidóellenes intézkedések további erősítését. A kormányzó elutasította az ultimátumot, ekkor Hitler felkérte Horthyt, hogy a legitimitás látszatát megőrizendő írjon alá egy proklamációt, mely szerint a németekkel való egyetértésben és az ő hozzájárulása után jönnek be Magyarországra a német megszálló csapatok.¹¹⁶ Ezt Horthy kifejezetten megtagadta, Hitler csapatai pedig megszállták az országot. Az új rendkívüli és meghatalmazott német követ, *Veesenmayer* különleges felhatalmazással érkezett Magyarországra a „közös hadviselés intenzívebbé tétele érdekében”. Edmund Veessenmayer kinevezési okmányából következtethetünk a valódi tartalomra: „A birodalom teljhatalmú megbízottja felelős minden politikai fejleményért Magyarországon, és utasításait, a birodalmi külügyminiszter útján kapja... A birodalom teljhatalmú megbízottjának biztosítani kell, hogy az ország teljes igazgatását mindaddig, amíg német csapatok vannak ott, az új nemzeti kormány az ő irányítása alatt végezze minden területen...”¹¹⁷

És bár Kállay miniszterelnök kijelentette, hogy a megszállással Magyarország szuverenitása megszűnt és a megszállás pillanatától kezdve minden cselekvés alkotmányellenes és jogilag semmis, Horthy mégsem mondott le. Álláspontja szerint személye az ellenállás lehetőségét volt hivatott biztosítani és úgy tűnt Hitlernek is szüksége van rá, a legitimitás látszatának fenntartása érdekében. A katonai megszállással vagy a Horthyval kötött megegyezéssel önmagában a németek nem érték volna el céljukat Magyarországon. A kettő kombinációjára volt szükség, így Hitler megígérte, hogy ha Magyarországnak „megbízható kormánya” lesz, illetve fokozottabban állítja a magyar gazdaságot a néme-

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ *Horthy Miklós titkos iratai*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1965, 426 p.

¹¹⁷ *Proces des grands criminels de guerre devant le Tribunal Militaire International Nuremberg... XIII. köt. 336–337. p.; In Magyarország és a második világháború*. Kossuth Könyvkiadó, 1961, 460. p.

tek szolgálatába és „megoldják a magyar zsidókérdést”, helyreállítja Magyarország szuverenitását és függetlenségét.

A belügyminisztérium kezéből azonban a dokumentumok tanúsága szerint szinte azonnal kivették a rendőri funkciók irányításának hatáskörét és a Gestapo azonnal önálló akciók végrehajtásába kezdett.¹¹⁸ A német megszállás után a közigazgatási kar felső rétegének egy részét a kollaboráns Sztójay-kormány lecserélte, sokan lemondtak, ám a köztisztviselők zöme a helyén maradt. Számukra a helyzetet elfogadhatóvá tette, hogy Horthy nem vonult vissza, és az új kormányt ő nevezte ki. Az idő előrehaladtával egyre több a megszállás ellen felszólaló politikai állásfoglalás született. Ezekből az emlékiratok formájában fennmaradt helyzetelemzésekben képet kaphatunk arról, hogy valójában mennyire érintette az állam szuverenitását a német katonai megszállás.¹¹⁹

9. A megszállás alatt elkövetett nemzetközi bűncselekmények

A II. világháború után a háborús főbűnösök felelősségre vonására létrejött bíróságok három nagyobb bűncselekményi kategóriában, így a háborús bűncselekmények, emberiesség ellenes bűncselekmények¹²⁰ és a béke elleni bűncselekmények tekintetében, vizsgálták a bűnösség kérdését. A kisebb, az adott nemzetközi bűncselekmények elkövetésének helye szerinti bíróságok, szintén a háborús főbűnösök ellen eljáró bíróságok által alkalmazott tényállásokban, de más elkövetői kör tekintetében vizsgálódtak. Az államok szerinti felelősségre vonások nemcsak a német megszálló hatalom képviselői ellen nyújtottak eljárási lehetőséget, hanem az adott ország kollaboráló rétegeinek felelősségre vonását is szolgálták.

E bíróságok előtt legtöbbször emberiesség ellenes bűncselekmények elkövetése illetve azokban való közreműködés vádjával álltak a háború alatti közigazgatás tagjai, és előfordult, hogy háborús bűncselekmények elkövetésével vádolták meg az ország katonai egységeinek parancsnokait, illetve esetenként az ország SS mintára létrejött katonai gárdáinak tagjait.

¹¹⁸ Az 1944. március 19-én tartott koronatanács jegyzőkönyve. Lásd *Horthy Miklós titkos iratai*, 429. p.

¹¹⁹ „Ha a mai kormány...továbbra is áruba bocsáthatná a németeknek az ország függetlenségét és közgazdasági erőforrásait; ha még hosszabb ideig zülleszthetnék adminisztrációnkat, a rendfenntartó szerveket és az állam főbb intézményeit, amit avval idéznek elő, hogy az összes vezető állásokból elzavarják a bevált és lelkiismeretes főtisztviselőket, és mindenüvé a maguk korrump és tudatlan kreatúráikat ültetik be...” [...] „[az új kormány] ugyanakkor azonban helyre kívánja állítani az ország szuverenitását az egész vonalon, úgy belpolitikai, mint külügyi és katonai téren is, és minden beavatkozást e tereken erélyesen fog elutasítani.” *Horthy Miklós titkos iratai*, 458–464. p.

¹²⁰ Az eredeti kifejezés „crimes against humanity”, ami inkább emberiesség elleni bűncselekményt jelent, de a magyar szóhasználat nem egységes.

Az elkövetett bűncselekmények, azok végrehajtásának módja, illetve a megszállt terület valódi jogi helyzetének együttes vizsgálata segíthet annak eldöntésében hol és milyen formában állhatott fenn származtatott felelősséget keletkeztető szituáció, és ehhez képest hogyan alakult a felelősségre vonás.

Norvégiában a kollaboráns mozgalomnak 1940-ben csak 15 ezer tagja volt, de hamarosan a rendőrök jelentős része is belépett az 1942-ben miniszterelnökké kinevezett Quisling pártjába, amely bábkormányként tökéletesen kiszolgálta a német megszálló hatalmat.¹²¹

Dániában a dán király, a kormány és a közigazgatás a helyén maradt. Amikor a Birodalmat 1942 novemberétől Koppenhágában képviselő *Werner Best* felvetette, hogy a „zsidókérdést meg kellene oldani”, a dán kormány kilátásba helyezte lemondását, ezért Best nem erőltette az ügyet. 1943-tól erősödött fel a dán ellenállási mozgalom tevékenysége, augusztusban a német megtorlások miatt a kormány lemondott. Hitler szeptemberben engedélyezte a zsidók deportálását, ezt azonban több tényező is akadályozta: a Dániában állomásozó Wehrmacht erők parancsnoka ellenezte az akciót, és nem engedte, hogy katonái részt vegyenek benne, a dán zsidók vezetőit német diplomaták és magas rangú dán hivatalnokok egyaránt tájékoztatták a nácik terveiről.

A zsidók „összeszedése” 1943. október 1-én indult. A németeket kísérő dán rendőrök megakadályozták, hogy a nácik bemenjenek a zsidók lakásába, ezért csak azt vitték el, aki a dán rendőrök figyelmeztetése ellenére ajtót nyitott. A razzia csekély eredménnyel járt: mindössze 477 zsidót fogtak el, őket sem Auschwitzba, hanem a theresienstadti „mintagettóba” szállították.¹²² A deportálások hírére szinte az egész dán társadalom a zsidók védelmére kelt, és megkezdődött Svédországba menekítésük.¹²³ Tiltakozott X. Keresztély dán király, több egyházi vezető. A tengeri mentési akciót segítette a német haditengerészet is, amely egyszerűen úgy tett, mintha nem venné észre a megélénkült vízi forgalmat. Három hét alatt 7200 dán zsidó érte el a megmenekülést jelentő svéd partokat. A dán kormány folyamatosan érdeklődött a deportált dán zsidók helyzete felől, 1944 nyarán a Nemzetközi Vöröskereszt delegációjával együtt dán küldöttség ellenőrizte a theresienstadti viszonyokat.¹²⁴

Belgiumban a belga közigazgatás alig volt hajlandó részt venni a zsidóüldözésben, a brüsszeli polgármester például megtagadta a sárga csillagok kiosztását

¹²¹ www.holokausztmagyarorszag.hu

¹²² www.holokausztmagyarorszag.hu

¹²³ A zsidókat elrejtette a lakosság, a rejtékhelyekről taxiskocsi ingyen szállították őket a kikötőkbe, a hajók ingyen keltek át velük a Dániát Svédországtól elválasztó tengerszoroson. Ha a zsidóknak mégis fizetniük kellett, akkor a dánok összeadták a viteldíjat. A holokauszt során 60 dán zsidó halt meg, www.holokausztmagyarorszag.hu

¹²⁴ Eichmann gondosan előkészítette a propaganda szempontjából fontos látogatást: a munkaképteleneket Auschwitzba vitette, a gettó házait kifestették, az utcákat kitakarították, a fejadagokat megnövelték, nagy sietséggel mozik, kávézót nyitottak. A vizit a nácik szempontjából sikeres volt, a nemzetközi küldöttség elégedett volt a látottakkal. A dán zsidókat távozásuk után sem merték bántani.

és a zsidók elfogását. A nácik 1942 augusztusában mégis megkezdtek a letartóztatásokat, de először a belga állampolgársággal nem rendelkezőkre vadásztak, október végéig 17 ezer zsidót deportáltak *Auschwitzba*.¹²⁵ 1943 folyamán a nácik nehézségei fokozódtak, a megélénkülő, főleg kommunista ellenállási mozgalom segítette a zsidókat, 1943 tavaszán a holokauszt történetében példátlan módon megtámadtak egy deportáló vonatot, és a zsidókat kiszabadították. Az utóbbi években azonban Belgiumban is olyan tények kerültek napvilágra, melyek megváltoztatják a belga állam megítélését a megszállókhoz való viszonyulásukról. „A belga állam demokráciához méltatlan engedelmes együttműködési stratégiát alkalmazott a háború alatt, amely súlyosan sértette a belga és a többi zsidók érdekeit” – áll az „Engedelmes Belgium” című jelentésben, amelyet a parlament megrendelésére készített a *Ceges Egyesület* nevű társadalomkutató intézet.¹²⁶

A holokauszt során a nácik mintegy 200 ezer észak-és nyugat-európai zsidót gyilkoltak meg. Minden második áldozatuk *holland* zsidó volt, így a térségben mind a számok, mind az arányok tekintetében ez a közösség szenvedte el a legsúlyosabb veszteségeket. A 140 ezres zsidóság háromnegyede, azaz több mint 100 ezer ember pusztult el.¹²⁷ Ennek hátterében több tényező áll. A holland közigazgatás jóval hatékonyabb volt, mint a belga, ráadásul a minisztereivel Londonba menekülő királynő utasítására a kormány államtitkárai a helyükön maradtak, hogy „az alkotmány keretein belül” együttműködjenek a németekkel. A hollandiai Zsidó Tanács német nyomásra meghozott rendelkezéseit a legtöbb holland zsidó precízen betartotta. Ellentétben például belga, dán vagy norvég zsidókkal, a holland zsidók jelentős vagyonnal rendelkeztek: az országban 21 ezer zsidó cég működött, ennek megszerzése sok holland kollaborációs hajlandóságát növelte. A Hollandiát irányító birodalmi megbízott, az osztrák Arthur Seyss-Inquart, illetve az SS és rendőrségi erőket irányító Hans Rauter SS-tábornok jóval zsidóellenesebbek voltak, mint más országokban hasonló posztot betöltő kollégáik. A zsidóellenes intézkedések 1940 őszén gazdasági megszorításokkal kezdődtek, a Zsidó Tanácsot már az év végén megalakították. Elnöke Lodewijk Ernst Wisser, volt Legfelsőbb Bírósági elnök volt. 1941 februárjában az amszterdami zsidónegyedben holland nácik csaptak össze zsidó fiatalokkal és a segítségükre siető nem zsidókkal. A zsidók érdekében kibontakozó mozgalmat a németek brutálisan elnyomták.¹²⁸ A zsidók deportálását a németek

¹²⁵ A holokauszt során 25–29 ezer belgiumi zsidó halt meg, többségük állampolgársággal nem rendelkező menekült volt. www.holokausztmagyarorszag.hu

¹²⁶ <http://www.szombat.org/ujhirek/engedelmes.html>

¹²⁷ www.holokausztmagyarorszag.hu

¹²⁸ Pár hónapos nyugalom következett. 1941 ősztől újabb megszorítások következtek: a zsidóknak letétbe kellett helyezniük vagyonukat, megkezdődött ingatlanjaik és cégeik árjásítása, nem lehetett biciklijük, telefonjuk, nem járhattak moziba, parkokba. 1942 áprilisától sárga csillagot kellett viselniük. www.holokausztmagyarorszag.hu

munkaerő-áttelepítésének álcázták.¹²⁹ A „toborzás” már 1942 elején elindult, s a következő hónapokban a Zsidó Tanácstól ezrek kapnak felszólítást, hogy jelenjenek meg „áttelepítésre”. A többség az ellenállási mozgalom ismételt figyelmeztetéseire ellenére is engedelmeskedett.¹³⁰ A katolikus egyház tiltakozott, más keresztény felekezetek a németekkel tárgyalásokat kezdve akarták megmenteni keresztény hitre tért zsidó testvéreiket. A nácik a keresztény zsidók megkímélését ígérték, és az ő sorsukkal zsarolták a keresztény felekezetek vezetőit, hogy ne foglalkozzanak a zsidókérdéssel. Az országban 24 ezer zsidó bujkált, kétharmaduk túl is élte a háborút, de a holland kollaboránsok sokakat feljelentettek. A letartóztatásokban készségesen közreműködött a holland közigazgatás és a rendőrség jelentős része is.

Európa nyugati felén a legtöbb zsidó *Franciaországban* élt. Számuk 1939-ben körülbelül 350 ezer volt, közülük több tízezren Hitler elől menekültek ide a Birodalomból. *Német nyomásra* a Vichy-Franciaországban is bevezettek bizonyos antiszemita intézkedéseket, s a rendőrség és a németek között szoros együttműködés alakult ki. *Laval*¹³¹ a totális deportálás támogatója volt így a Vichy-kormány 1940 júliusában megkezdte a zsidók jogegyenlőségének felszámolását: felülvizsgálták állampolgárságukat, újra engedélyezték az antiszemita-rasszista propagandát. Októberben meghatározták, ki számít zsidónak (a németek az északi megszállási övezetben ezt egy héttel korábban tették meg), kötelezték őket, hogy vetessék magukat külön rendőrségi nyilvántartásba. A zsidókat kitiltották az állami igazgatásból és a közsférából, egyúttal szigorították a magánszférában és az értelmiségi pályákon való elhelyezkedésük lehetőségét. Az ország területén tartózkodó külföldi zsidókat a területileg illetékes rendőrprefektusok letartóztathatták, és a köztársasági rendszertől örökölt internálótáborokba zárhatták. A lefoglalt zsidó vagyonok felügyeletét és ellátását a Pétain által felállított Zsidókérdés Főbiztossága (CGQJ – Commissariat Général aux questions Juives) látta el.¹³² *René Bosquet*, a francia nemzeti rendőrség, a Milícia parancsnoka utasítást adott a tartományi prefektusoknak a razziák és a deportálások végrehajtására.¹³³

A *megszállt zónában* 1942 júniusában vezették be a zsidókat érintő korlátozásokat.¹³⁴ A francia rendőrség főnökével személyesen Heydrich egyeztetett a

¹²⁹ A nácik munkás-áttelepítésekről szóló hazugságaival ellentétben az öregeket, a betegeket és a szellemi fogyatékos gyermekeket az elsők között vitték el.

¹³⁰ Az év végéig 38.500 zsidót deportáltak a vughti és a westerborki internálótáborokból Auschwitzba. www.holokausztmagyarorszag.hu

¹³¹ 1940-től a Pétain által vezetett Vichy-kormány miniszterelnök-helyettese, 1942-től 1944-ig miniszterelnök.

¹³² www.holokausztmagyarorszag.hu

¹³³ MARTIN ROS: *A Harmadik Birodalom sakáljai. Kollaboránsok tündöklése és bukása 1944–45*. Magyar könyvklub, 2002, Bp., 97. p., bár igyekeztek a francia állampolgársággal nem rendelkező zsidókat feláldozni. RÁNKI GYÖRGY: i. m.

¹³⁴ A zsidókat kitiltották a mozikból, színházakból és csak délután 3 és 4 óra között vásárolhattak. Ezekre a megszorításokra a Vichy-zónában ekkor nem került sor.

több tízezer hontalan zsidó deportálásáról.¹³⁵ 1942 végéig Eichmann képviselője, Theodor Dannecker SS-százados 42 ezer zsidót deportáltatott, közülük csak 6 ezren voltak francia állampolgárok. A deportálások ellen több francia érsek és püspök is nyilvánosan tiltakozott, megélénkült a lakosság és az ellenállási mozgalom mentő tevékenysége is. 1942 novemberében, miután az angolszász szövetségesek a visszavonuló Rommel tábornok nyomában partra szálltak Észak-Afrikában, a németek bevonultak a Vichy-zónába. 1943 elején újraindultak a deportálások,¹³⁶ de Pétain marsall 1943-ban megtagadta a francia állampolgárságú zsidók deportálását, a Vichy-rezsim most már korántsem működött közre annyira lelkesen, mint 1942-ben.¹³⁷ Mintegy 25–30 ezer zsidó menekült az olaszok által megszállt tengerparti sávba a fasiszta olasz hadsereg védelme alá, amely Horvátországhoz és Görögországhoz hasonlóan itt sem volt hajlandó kiadni őket a náciknak és a kollaboráns francia hatóságoknak. A franciaországi holokauszt egyik fő jellemzője az volt, hogy míg a francia állampolgárságú zsidók túlnyomó többségét nem vitték el, a külföldről ide menekült zsidóknak viszont majd a felét deportálták. A francia hatóságok kollaborációjának mértékét jelzi, hogy a mintegy 75 ezer elhurcolt 85 százalékát nem a németek, hanem a francia rendőrség tartóztatta le. A holokausztnak Franciaországban mintegy 78 ezer áldozata volt.¹³⁸

Magyarországon az összesen mintegy 200 ezer fős közigazgatási apparátus, csendőrség és rendőrség összehangolt fellépése eredményeképpen a vidéki zsidókat a holokauszt történetében páratlan gyorsasággal deportálták. A tisztviselői kar már a zsidótörvények végrehajtásában is részt vett, és a rendeleteket¹³⁹ 1944-ben is a helyi közigazgatás emberei hajtották végre. A közigazgatás gyakran a központi utasítások szigorán túlmenően, saját kezdeményezéséből hozta meg a zsidókat sújtó helyi rendeleteket.¹⁴⁰ Papíron a gettósítás és a deportálás rendészeti lépéseit (gettóba, majd gyűjtőtáborba és vagonba terelés, gettók, gyűjtőtáborok őrzése stb.) a városokban a rendőrség, a falvakban és községekben a csendőrség hajtotta végre. Horthy igyekezett magát a felelősség alól menteni,¹⁴¹ arra törekedett, hogy a felelősséget a zsidóellenes intézkedések miatt a németek

¹³⁵ Július 16-án 4500 francia rendőr összesen mintegy 13 ezer zsidót tartóztatott le egyetlen nap alatt, köztük azt a 4 ezer, zömében egyedülálló gyermeket, akiket Laval miniszterelnök külön kérésére a németek "családegyesítés" címén Auschwitzba deportáltak.

¹³⁶ Ebben az évben „csak” 17 ezer, 1944-ben pedig 16 ezer zsidót tudtak elszállítani. www.holokausztmagyarorszag.hu

¹³⁷ A zsidók többsége bujkált, a lakosság egyre kevésbé nézte jó szemmel a zsidóüldözést.

¹³⁸ www.holokausztmagyarorszag.hu honlap adatai és összefoglalásai alapján.

¹³⁹ A megszállás után gyors egymásutánban jelentek meg a magyar zsidóság ellen irányuló rendeleti jogszabály alapján megnyilvánuló különböző rendelkezések, amelyek a magyar zsidóság állampolgári jogegyenlőségének teljes megszüntetésével az egyéni jogokat korlátozták, zsidók vagyonát zár alá helyezték.

¹⁴⁰ www.holokausztmagyarorszag.hu összefoglalása alapján.

¹⁴¹ „A miniszterelnök úr szerint a kormányzó úr főfelmértósága az összes zsidórendeletre vonatkozólag szabad kezet adott az ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akart befolyást gyakorolni.” OL Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. március 29.

mellett burkoltan Sztójayra, illetve a deportálásokat közvetlenül irányító két belügyi államtitkára, Bakó Lászlóra és Endre Lászlóra hárítsa.¹⁴² Állítása szerint, ami „ezen a vonalon német intézkedés, vagy ami német kívánságra tett kormányintézkedés volt”, azt nem tudta megakadályozni és véleménye szerint ezekről sokszor nem is tájékoztatták utólag sem.¹⁴³

10. Felelősségre vonás a II. világháború után

A szövetséges és társult hatalmak a második világháború folyamán az 1942. január 13-i londoni, majd az 1943. október 30-i moszkvai nyilatkozatukban figyelmeztették az agresszor államok politikai vezetőit arra, hogy a háború befejezése után felelősségre vonják őket az általuk elkövetett háborús bűntettekért. 1942 januárjában az ún. St. James Nyilatkozatban¹⁴⁴ elkötelezték magukat arra, hogy a bűnösöket nemzeti hovatartozástól függetlenül, felkutatják, letartóztatják, bíróság elé állítják és elítélik. Egy évvel később az Egyesült Államok és Nagy-Britannia is csatlakoztak a nyilatkozathoz és megalakították az Egyesült Nemzetek Háborús Bűnökkel Foglalkozó Bizottságát.¹⁴⁵

Ezt követően 1945. augusztus 8-án megkötötték Az európai tengelyhatalmak háborús főbűnöseinek üldözéséről és megbüntetéséről szóló Londoni Egyezményt. Az Egyezmény előírta, hogy a háborús főbűnösöket a nemsokára Nürnbergben felállított nemzetközi katonai törvényszék előtt kell felelősségre vonni, illetve a többi háborús bűnöst azokban az országokban, amelyekben cselekményeiket elkövették. A fegyverletételi egyezmények is kötelezték a volt német szövetségeseket – Ausztriát, Finnországot, Magyarországot, Romániát, Bulgáriát és Olaszországot –, hogy a háborús bűnösöket állítsák bíróság elé.

A katonai törvényszék alapokmánya a felelősségre vonás alapjául a következő bűncselekményeket jelölte meg: béke elleni bűntettek, emberiség elleni bűncselekmények, illetve a háborús bűncselekmények. A felállított bűncselekményi tényállások alapján jártak el a háborús bűnösök felelősségre vonását végző nemzeti bíróságok is; többek között béke elleni bűncselekmény elkövetéséért, egészen pontosan nemzetközi egyezmények megsértésével indított háború előkészítésében való közreműködésért, ítélték halálra Vichy-i Franciaország miniszterelnökét, Lavalt és a norvég bábkormány vezetőjét Quislinget.¹⁴⁶

¹⁴² A Belügyminisztérium két államtitkárát többek között Horthy követelésének megfelelően elmozdították a közbiztonsági osztály és a zsidóügyek intézésétől, de továbbra is államtitkárok maradtak.

¹⁴³ Horthy Miklós titkos iratai, i.m. 450. p.

¹⁴⁴ A Londonban száműzetésben működő kilenc kormány kezdeményezte a Nyilatkozattal a náci kollaboránsok felelősségre vonását.

¹⁴⁵ DEÁK ISTVÁN: Nemzeti és nemzetközi bíraskodás. www.historia.hu

¹⁴⁶ VALKI LÁSZLÓ: Bárdossy a népbíróság előtt. www.historia.hu

10.1. A felelősségre vonás fajtái, formái

A háborús bűnösök felelősségre vonását végző bíróságok teljesen új jellegű jogi testületek voltak. Önmagukat forradalmi törvényszékeknek tekintették, amelyek feladatuknak nemcsak az árulók és háborús bűnösök megbüntetését tartották, hanem a társadalom megtisztítását és megújítását is.¹⁴⁷

Így például Dániában két, az ellenállásban részt vevő párt által delegált népbíró működött egy szakképzett bíró mellett, Franciaországban szintén egy bíró mellett az ellenállásban részt vevő pártok négy delegáltja ítélkezett.¹⁴⁸ A népbíróságok kiszabhattak halálbüntetést, bebörtönzést, kényszermunkát, a „nemzet szégyene” megbélyegzést, a közügyektől való eltiltást, pénzbüntetést, illetve további intézkedéseket úgy, mint deportálás, állandó rendőri felügyelet, az utazási jogok megvonása, áttelepítés, elbocsátás, nyugdíj jogok megvonása.

A legszigorúbb ítéletek Norvégiában,¹⁴⁹ Dániában és Hollandiában születtek, azokban az országokban, ahol a megszállás enyhébb változatai érvényesültek, talán a legtöbb önállóságot hagyva a helyi hatóságok működésének, mindközben a legerősebb ellenállást teremtve a megszálló hatalommal szemben. Hollandiában speciális bíróságokat hoztak létre, melyek 5 bíróból álltak és a kollaboráció súlyosabb eseteit vizsgálták, mialatt kisebb bíróságok egy bíróval és két ülnökkel a kevésbé komolyabb kollaborációs ügyek felelősségre vonására vállalkozott, a német katonai erők támogatása miatt. Összességében 138 halálos ítéletet hirdettek ki, bár csak 36-ot hajtottak végre. *Anton Mussert* 1945 novemberében állították a hágai bíróság elé hazaárulás bűncselekményének gyanújával és ítélték végül halálra. A holland katonai közigazgatás másik vezetőjét *Seyss-Inquartot* Nürnbergben állították a katonai törvényszék elé és ítélték el tudatos és önkéntes részvételért háborús bűncselekmények és emberiség ellenes bűncselekmények elkövetéséért, melyet Hollandia megszállása alatt követtek el. Azokat az embereket, akik a német hadseregben szolgáltak vagy a Waffen-SS tagjai voltak, illetve részt vettek a német rendőri és biztonsági szolgálatok munkájában, megfosztották holland állampolgárságuktól, és vagyonukat a holland állam elkobozta.¹⁵⁰

Belgiumban szintén speciális bíróságokat állítottak fel két civil és három katonai bíró részvételével.¹⁵¹

Dániában kisebb mértékű volt a felelősségre vonás, hiszen viszonylag kevés dán szolgált a német katonai erőket és a megszállás is a legkisebb korlátozásokkal járt az ország függetlenségére nézve, mivel gyakorlatilag csak 1943-ban vették át a német katonai erők a dán kormány helyét hivatalosan és vezettek

¹⁴⁷ DEÁK ISTVÁN: Nemzeti és nemzetközi bíraskodás. www.historia.hu

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Norvégiában 90 ezer embert, a lakosság mintegy négy százalékát állították bíróság elé az ellenségkel való együttműködés vádjával.

¹⁵⁰ Érdekes, hogy azokat a személyeket, akik a holland SS vagy a német állami vasút szolgálatában álltak, nem vonták bele ebbe a körbe. <http://www.germanwarmachine.com>

¹⁵¹ Uo.

be katonai közigazgatást. Így talán az egyik leghíresebb bírósági eljárás K.B. Martinsen parancsnok ellen folyt, aki a Dán Freikorps élén állt, és akit halálra ítélték háború alatti tevékenysége miatt. Szintén a dán Freikorps történetéhez kapcsolódik, hogy míg a háború alatt a dán hadügyminiszter beleegyezett abba, hogy a dán katonai személyzetet besorozzák a dán félkatonai szervezetbe a háború után ezeket az önkénteseket kollaborátorként vonták felelősségre, akik azonban arra hivatkoztak, hogy ők abban a hitben léptek a félkatonai szervezet kötelékébe, hogy, ez a szervezet a dán kormány támogatását élvezi. A kormány erre válaszul azt állította, hogy még akkor is, ha beleegyezését adta az akkori kormány mindehhez, ezt nem lehetett volna a jogszerűség igazolásának tekinteni, hiszen tudatában lehettek annak, hogy az akkori kormány német befolyás és nyomás hatása alatt cselekedett. Ennek alapján ezeket az önkénteseket kisebb tartamú börtönnel, illetve nyugdíjhoz való jogaik elvételével büntették a félkatonai szervezetbe való belépés miatt.¹⁵² Tehát Dániában a származtatott felelősség azon eseteivel állhatunk szembe, ahol a megszállt állam nem veszíti el teljesen cselekvési önállóságát, de bizonyos kérdések tekintetében a megszálló hatalom irányítása és ellenőrzése alatt áll. A felelősségre vonások tehát ugyanúgy kiterjedtek a nemzeti hatóságok, egységek tagjaira is.

Norvégiában a kollaboráns állami tisztviselők elvesztették állásukat, illetve polgári jogaik is korlátozásra kerültek. Azok az önkéntesek, akik a német hadseregben szolgáltak, börtönbüntetést kaptak rangjuktól függően 4–8 évig terjedően.¹⁵³ A fasiszta Nasjonal Samling párt azon tagjait, akik már a második világháború előtt is tagok voltak, keményebben ítélték el, mint azokat, akik a háború alatt csatlakoztak. Vidkun Quislinget, akinek neve egybeforrt a kollaboráció fogalmával, 1945-ben halálra ítélték.¹⁵⁴

Franciaországban, ahol a Vichy-kormány ténykedései nyíltan vállalt kollaborációnak minősültek, a kollaborátorok felelősségre vonása 1944 szeptemberétől 1949 végéig tartott. A hadsereg tagjai közül azokat a tiszteteket, akikről kiderült, hogy kollaboráltak az ellenséggel elbocsátották a szolgálatból, illetve kényszernyugdíjaztak. Azokat a közigazgatásban dolgozókat, hivatalnokokat, akik szintén ilyen gyanúba keveredtek, pedig elmozdították beosztásukból. A későbbiekben azonban a bíróságok meglehetősen enyhe ítéleteket hoztak a német megszállókkal való együttműködés vádjában.¹⁵⁵

Kelet-Európában az úri osztály és a köztisztviselők, általában a régi társadalmi elit voltak a kiemelt célpontok. *Csehszágban* „retribúciós dekrétumok” rendelkeztek a náci bűnözők, az árulók és a kollaboránsok, továbbá a magyarok és a németek kollektív bűnösségéről, valamint a népbíróságok és a Nemzeti Bíróság felállításáról.¹⁵⁶ Az egyik fő per a szudétanémet párti politikusnak, a

¹⁵² <http://www.germanwarmachine.com/hitlersforeignlegions/asettlingofscores.htm>

¹⁵³ Arthur Quist, a norvég önkéntes légió parancsnoka szintén börtönbüntetést kapott.

¹⁵⁴ <http://www.germanwarmachine.com>

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Háborús bűn és bűnhődés Közép-Európában. www.mult-kor.hu

német megszállást követően pedig a Cseh-Morva Protektorátus államtitkárának, majd államminiszterének, *Karl Hermann Franknak* a pere volt. A német megszállás kíméletlenségének és a németesítés egyik jelképének számító Frankot háborús bűnösként halálra ítélték, és 1946. május 22-én nyilvánosan felakasztották. Egykori pártbeli főnöke és a Szudétánémet megye birodalmi helytartója, *Konrad Henlein* még az amerikai fogságban öngyilkos lett. Kurt Daluege helyettes helytartót, aki Heydrich halála után érkezett a protektorátusba, 1946. október 24-én akasztották fel Prágában.¹⁵⁷ A német háborús bűnösök mellett felelősségre vonták a protektorátus politikai elitjét is.¹⁵⁸ Az 1942–1945 közötti protektorátusi kormányok egyes tagjait felmentették, másokat viszont több év börtönbüntetésre ítélték. *Emil Hácha*t, a protektorátus államelnökét (és az 1938–1939 közötti ún. „második köztársaság” elnökét) ugyancsak letartóztatták.¹⁵⁹ A Nemzeti Bíróság ugyan megállapította, hogy Hácha – állapota miatt – 1943 januárjától gyakorlatilag nem tekinthető felelősnek a tetteiért, ám neve a cseh köztudatban mindmáig összefonódik a kollaborációval és az árulással. A Cseh–Morva Protektorátus a protektorátus általános kategóriájától eltérően még a belügyek tekintetében sem hagyott szabad döntési kompetenciákat a cseh hatóságok számára. Ennek megfelelően a felelősségre vonás főként a német megszálló hatalom képviselőire korlátozódott, legtöbbször azok kizárólagos felelőségét megállapítva az elkövetett nemzetközi bűncselekményekért. Így a közigazgatási gárda nagy részének felelősségre vonása elmaradt és csak a politikai vezetés legfelsőbb szintjét érintette, azok a német megszállókkal való kollaborációja következtében.

Romániában a felelősségre vonás elsősorban az 1940 szeptembere és 1944 augusztusa közötti időszak volt minisztereit, államtitkárait, magas rangú tisztviselőit és hivatalnokait, továbbá a háborús bűnösökkel vádolt katonatiszteket érintette. A Romániát négy éven át vezető *conducator* („vezér”) és munkatársai pere 1946. május 6-án kezdődött. A per során érintették a rezsim zsidóellenes lépéseit (a besszarábiai és bukovinai zsidók deportálásától a Dnyeszteren túli területeken elkövetett büntettekig – több százezer zsidó halálát és a romániai pogromokat), a Szovjetunió elleni háborút, valamint a fasiszta rendszer kiépítését. Antonescu saját maga is elismerte több mint 150 ezer zsidó deportálását, de azzal próbálta magát mentesíteni, hogy arra a zsidók biztonsága érdekében került sor, a Dnyeszteren túli hadműveleteket pedig katonai érvekkel magyarázta.

¹⁵⁷ ZAHORÁN CSABA: Háborús bűnösök Kelet-Európában: igazságtétel Csehországban. www.mult-kor.hu

¹⁵⁸ 1946. július 31-én Adolf Hruby földművelésügyi minisztert életfogytiglanra ítélték, Jaroslav Krejci miniszterelnököt és igazságügyminisztert pedig 25 évre. Az utolsó protektorátusi kormány feje Richard Bienert csak három évet kapott, ám őt is a börtönben érte a halál. A németekkel való kollaboráció szimbolikus figurájának számító Emanuel Moravecet, aki oktatási és művelődési miniszterként buzgón ténykedett a nácik szolgálatában, azonban már nem vonhatták felelősségre. Moravec ugyanis a prágai felkelés kirobbanásának napján, 1945. május 5-én föbe lőtte magát.

¹⁵⁹ A börtönkórházban halt meg 1945 júniusában.

A Népbíróság május 17-én határozott: Ion Antonescut hat másik személlyel együtt halálra ítélték. A főbűnösök mellett több más fontos ügy is a népbíróságok elé került: a legionárius Horia Sima-féle emigráns kormány és híveinek pere, Besszarábia volt kormányzójának, illetve Iași egykori polgármesterének, prefektusának és több katonatisztnek a pere – az 1941-es *Iasi-i pogrom* ügyében.¹⁶⁰

Lengyelországban a második világháború utáni felelősségre vonás másképpen vetődött fel, mint azokban az államokban, amelyek több-kevesebb függetlenséggel rendelkeztek a háborús időszakban, hiszen gyakorlatilag Lengyelország megszűnt létezni a háborús megszállás után. Még a német államhoz hozzá nem csatolt Főkormányzóság területén sem érvényesült semmiféle nemzeti vagy politikai önállóság. Talán itt a legkevesebb lehetőség a származtatott felelősség vizsgálatára, mert az elkövetett cselekmények sok esetben a megszálló hatalom saját szervei által elkövetett cselekményeknek minősülnek. 1946 elején hívták életre a Legfelső Nemzeti Bíróságot, ahol főleg a német háborús bűnösök felelősségre vonására került sor, többek között Albert Forster, Danzig gauleitere (helytartója) és Erich Koch, 1939 után Kelet-Poroszország gauleitere állt a bíróság elé.¹⁶¹

Szlovákia esetében megint csak speciálisan alakult a háborús felelősségre vonás a háború után. A szlovák állam szuverenitását tekintve a náci Németország bábállamaként működött, amelyet sokkal inkább Berlinből irányítottak, mint Pozsonyból. Mégis három olyan személyiség bíróság elé állítására sor került, melyek a szlovák politikai vezetés részéről felelősek voltak a bábállamban kialakult belügyi helyzetért. Így a Szlovák Állam vezetője, *Jozef Tiso* miniszterelnök, akinek óriási szerepe volt a deportálások gyors és hatékony lebonyolításában. *Vojtech Tuka*, aki a Szlovák Állam külügyminisztereként nagy szerepet játszott a német védnökséget – azaz befolyást – biztosító ún. Schutzvertrag (védelmi szerződés) megkötésében a Szlovák Állam és Németország között, 1939 márciusában és államszervezőként, illetve ideológusként a náci bábállami jelleg kialakításában illetve a deportálásokban. *Alexander Mach*, akinek belügyminiszterként és a Hlinka-Gárda vezetőjeként feladata volt a zsidóellenes intézkedések gyakorlati lebonyolítása. A háború után Tisót, Tukát és Machot is Pozsonyban állították bíróság elé. Jozef Tisót és Vojtech Tukát halálra ítélték, Machot viszont érdekes módon csak 30 év börtönnel büntették.¹⁶²

Magyarországon a népbíróság mind a nyilaskeresztes rendszert, mind pedig a csendőrséget kollektív bűnösnek nyilvánította. A szövetséges és társult hatalmak és Magyarország között 1945. január 20-án létrejött moszkvai fegyverszüneti egyezményben Magyarország kötelezettséget vállalt arra, hogy „közre fog

¹⁶⁰ ZAHORÁN CSABA: Háborús bűnösök Kelet-Európában: igazságtétel Romániában. www.mult-kor.hu

¹⁶¹ LAGZI GÁBOR: Háborús bűnösök Kelet-Európában: igazságtétel Lengyelországban. www.mult-kor.hu

¹⁶² KOLLAI ISTVÁN: Háborús bűnösök Kelet-Európában: igazságtétel Szlovákiában. www.mult-kor.hu

működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában, és az ítékezésben e személyek felett.”¹⁶³ Ennek alapján bocsátotta ki 1945. január 25-én az akkori ideiglenes kormány a népbíráskodásról szóló rendeletet,¹⁶⁴ amelynek módosított szövegét az országgyűlés törvényben is kihirdette.¹⁶⁵ A népbíróságok hatásköre az eredeti rendelet szerint kiterjedt a polgári egyénekre, a fegyveres testületek tagjaira, a miniszterekre és állampolgárságtól függetlenül a Magyarországon elfogottakra és a magyar államnak kiadott személyekre. A rendelet szabályozása szerint háborús bűnösnek többek között az minősült „aki mint a kormány, az országgyűlés tagja, vagy mint vezető állást betöltő közalkalmazott kezdeményezője, vagy, bár a következményeket előre láthatta, részese volt olyan határozat hozatalának, amely a magyar népet az 1939-ben kitört világháborúba sodorta.” „Népellenes bűntettben bűnös az is: 1. aki a 15. § 2. pontjában meghatározott cselekmények elkövetését megakadályozni nem igyekezett, bár ez törvényes hatáskörében módjában állott volna; 2. aki anélkül, hogy evégből vele szemben közvetlenül vagy közvetve kényszer alkalmaztatott volna, a németek által Magyarországon szervezett Volksbundba tagként belépett, vagy fasiszta, illetőleg demokráciaellenes pártban, szervezetben vagy alakulatban tisztséget vállalt, avagy tagként tevékeny működést fejtett ki.”¹⁶⁶

Az idézett rendelkezések hűen tükrözik a kor felfogását az állami vagy személyes kollaborációt illetően, és tágan értelmezve határozzák meg a felelősség lehetséges jogi indokait, beleértve az esetleges származtatott felelősség vizsgálatát is. A megszövegezésből egyértelműen kiderül, hogy a szabályozás megalkotói a háború alatt elkövetett cselekményekért nem kizárólag a német megszállókat tartják felelősnek, a származtatott felelősség azon esetére utalva, ahol bár a megszálló hatalom irányítása és ellenőrzése alatt jár el az illetékes hatóság, mégsem a döntési kompetenciáját megbénító kényszer hatására az állam szuverenitásának teljes hiányában.

A Budapesti Nemzeti Bizottság döntött a Budapesti Népbíróság felállításáról.¹⁶⁷ A népbíróságok bírói tanácsaiba a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült öt politikai párt delegálhatta a népbírókat, a tanács hét, később öttagú volt. A népbírószági ítélettel kivégzettek között volt Sztójay Döme, Szálasi

¹⁶³ VALKI LÁSZLÓ: Bárdossy a népbíróság előtt. *História*, 2001/02.

¹⁶⁴ 81/1945. M. E. számon február 5-én hirdették ki.

¹⁶⁵ 1945. szeptember 16-i hatállyal törvényerőre emelték az 1945. évi VII. törvényben.

¹⁶⁶ Az ideiglenes nemzeti kormány 1.440/1945. M. E. számú rendelete a népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában.

¹⁶⁷ A Néptörvényszéknek nevezett testület elnökévé 1945. január 30-ával Major Ákost nevezték ki, a következő nap pedig Szabó Ferenc lett a népbíróság ügyésze. Január és május közt a budapestin kívül 24 népbírószágot állítottak fel (időben az első a Szegedi Nemzeti Bizottság január 9-ei rendeletére felállított szegedi volt).

Ferenc, Imrédy Béla, Bárdossy László, a magyar zsidók halálba küldésében főszerepet játszó Endre László, Bakó László és Ferenczy László.¹⁶⁸

A magyar háborús bűnösök felelőssége vonása meglehetősen széles körű és mélyreható volt, ugyanakkor mérsékelten szigorúnak minősíthető. A magyar gyakorlat viszont következetesebb volt, mint a német vagy az osztrák, ahol a „náciatlanítás” aktuálpolitikai okokból hamar elakadt: ha a hitlerizmus éveit alatt kompromittálódott valamennyi bírót, rendőrt, hivatalnokot és propagandistát felelősségre vontak volna, az új államigazgatás összeomlik. A Szálasi-rezsim hivatalnokainak jelentős részét így elmarasztalták. Magyarországon teljesen hiányzott a baloldali fegyveres ellenállás tagjainak olyan leszámolászerű, tömeges „ítélkezése” a háborús bűnösökkel és kollaborációval vádolt személyek fölött, mint amilyenre Franciaországban, Olaszországban és Jugoszláviában sor került. Összességében a magyarországi megtorlás és felelősségre vonás mértéke a norvégiai, dániai és hollandiai példákhoz hasonlítható.¹⁶⁹

11. A megszállások értékelése a származtatott felelősség kategóriáján keresztül

Végigtekintve a megszállt országokban bevezetett megszállási rendszerek és az ennek során elkövetett nemzetközi jogsértések gyakorlatán a következő megállapításokat tehetjük.

Valamennyi megszállt országban megjelent a német megszállókkal való együttműködés bizonyos formában és mértékig, ami nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a német megszállók „célkitűzéseinek” megfelelő intézkedések végrehajtásában is részt vettek. Ami azonban eltérő a megszállt országokat tekintve az elkövetésben való együttműködés mértéke, és az állam hatóságainak érintettsége.

Megállapítható, hogy azokban az országokban, ahol a megszállás enyhébb formáit vezették be, illetve a megszállás ideológiája alapján más „sorsot” szántak a megszállt országnak, a belső szuverenitás korlátozottsága mellett a megszálló hatalom kizárólag a megszállás fenntartásának biztonságát garantáló és a „náci ideológia által szükségesnek vélt” intézkedések érdekében szerezte meg, illetve vonta irányítása és ellenőrzése alá a vonatkozó állami hatásköröket. Így Dániában, Hollandiában, Belgiumban és 1942-ig, a bábkormány megalakulásáig, Norvégiában is viszonylagos önállóság mellett, illetve a német polgári közigazgatás bevezetésével érvényesítették a megszálló hatalmat. A német polgári közigazgatás, birodalmi biztossal az élén azt jelentette, hogy bizonyos belső közigazgatást érintetlenül hagynak, azonban a kulcsfontosságú hatásköröket a német megszállók irányítják. Így ebben a megszállási formában felmerülhet a

¹⁶⁸ Bárdossyt háborús bűnösben találták felelősnek, Sztójajt népellenes bűncselekmények elkövetésében, Szálasi pedig népellenes és háborús bűntettekért vonták felelősségre. www.wikipedia.hu összeállítása alapján.

¹⁶⁹ www.holokausztmagyarorszagon.hu

származtatott felelősség kategóriája a megszálló hatalom által kifejtett ellenőrzés, irányítás kapcsán, azonban ez felveti a megszállt ország párhuzamos felelősségét is az elkövetett jogsértések vonatkozásában. A lefolytatott bírósági eljárások a legszigorúbb ítéleteket hozták ezekben az országokban, és a felelősségre vonás kiterjedt azokra a személyekre is, akik részt vettek a „német biztonsági és rendőri erők munkájában”, állampolgárságtól és vagyontól való megfosztással büntetve őket. Dániában az egyik bírósági eljárás pedig még azt is kifejezetten rögzítette, hogy az akkori kormány német befolyás nyomán cselekedett, ezért aktusainak legalitása megkérdőjelezhető.¹⁷⁰

A megszállások következő kategóriáját tekintve azonban már más következtetésre kell jutnunk. A Cseh–Morva Protektorátus, illetve a bábkormányok, bábállamok esetében a német megszálló hatalom olyan mértékű befolyást gyakorolt az állam hatóságaira, melyek utasításaival nemhogy nehezen, de szinte egyáltalán nem tudtak szembeszegülni. A Cseh–Morva Protektorátusban gyakorlatilag minden lényeges pozícióban birodalmi tisztviselők ültek és gyakoroltak „ellenőrzést” a cseh tartományi hatóságok felett. A háború után ennek megfelelően csak a „politikai elit” felelősségre vonására került sor. Szlovákiában pedig a „védnökség” álcája alatt a német államnak teljes beleszólást engedtek Szlovákia belügyeibe. A megszállás kialakult formája itt feltételezte a kényszer, melynek hatására elkövetett nemzetközi jogsértések pedig a megszálló hatalom kizárólagos felelősségét eredményezik.

A megszállt országok közül pedig Ausztria és Lengyelország helyzete véleményem szerint már egy másik felelősségi kategóriába tartozik. Lengyelországnak bizonyos területeit teljes egészében bekebelezte a Német Birodalom, itt fel sem merülhetett az állam hatóságainak felelőssége az elkövetett jogsértésekért, hiszen ezek helyét a német hatóságok vették át, így saját szervei által elkövetett jogsértésekért felelt a német állam. Hasonló volt a helyzet a Lengyel Fő-kormányzóság területén és Ausztriában, ahol a közigazgatást német mintára szervezték újra és a legfontosabb politikai és adminisztratív hivatalokat birodalmi németek töltötték be, és a külügyek tekintetében sem rendelkeztek önállósággal. Az egyszerű birodalmi tartományként való kezelés pedig itt is kizárólag a német állam felelősségét hozhatta.

Vichy-Franciaország, mint az állami kollaboráció példája a már említett módon speciális felelősségi szituációt eredményezett. Bár ezt a területet nem szállták meg a németek, be kellett illeszkednie az új rendbe. A németek részéről gyakorolt nyomás azonban sok esetben a Vichy-kormányzat saját elhatározásával találkozott. Ez a különös helyzet vezetett a háború utáni Franciaországban először a jogfolytonosság teljes elutasításához, majd a francia állam felelősségének kimondásához. Magyarország helyzete szintén érdekes jogirodalmi viták témájává vált, az „utolsó csatlós” elnevezés kétes értékű használata mellett. Bár *Veessenmayer* tejhatalmú megbízottként került az ország „élére”, Horthy még-

¹⁷⁰ A dán Freikorps ügyét lásd <http://www.germanwarmachine.com>

sem mondott le. A belügyminiszter a Koronatanács jegyzőkönyve szerint hatásköreinek teljes elvesztéséről beszél, a dokumentumok mégis az állami apparátus rendkívül aktív kollaborációjáról tanúskodnak. A magyar jogrendszer adta kereteket felhasználva intézkedtek a deportálásokról és azok végrehajtásában is szinte a teljes államapparátus részt vett. Maga Horthy is érezhette, hogy a felelősség valamilyen formában a magyar államot terheli, igyekezett a nemzetközi jogsértésekért való felelősséget Sztójay kormányára hárítani. A népbírószági eljárások nem mondták ki az állam felelősségét az elkövetett cselekményekért és valójában csak a „quislinginek” tekintett Sztójay-kormány és a Szálasi-rezsim tagjaival számoltak le, arra utalva, hogy a világháború utáni Magyarország nem tekinthető e kormányzat jogutódjának.

Befejezés

A dolgozatom elején hivatkoztam egy bírói döntésre, amely a francia állam felelősségét állapította meg fel a német megszállókkal való együttműködésben elkövetett nemzetközi bűncselekményekért. A nagy port kavart ügy, mely elindított egy újabb kezdeményezést a második világháború alatt történtek vizsgálatára végül a származtatott felelősség elméletének, illetve a joggyakorlatban megállapított következtetéseknek megfelelően zárult.

2003-ban aztán egy újabb precedens értékű eljárás kezdődött a francia állam felelősségét egyik kormányzati hatásköröket gyakorló szervének megszállás alatti magatartásával összefüggésben való vizsgálatáról. Alain Lipietz, egy 82 éves francia férfi 2003-ban pert indított a francia állami vasúttársaság ellen.¹⁷¹ Mindezt azért, hogy elismerjék végre, hogy a francia állam illetve a francia vasút „buzgósága, pontos és szervezett ügymenete azt a célt szolgálta, hogy a legteljesebb mértékben eleget tegyenek a német megszállók és a velük együttműködő Vichy-kormány támasztotta követelményeknek.” A társaság jogi képviselője azt nyilatkozta, hogy a társaság nem vonható felelősségre, mert kényszer alatt működött együtt a nácikkal. 2006 júniusában végül elmarasztalták az SNCF-t (francia állami vasúttársaság) és a francia államot. Az ítélet szerint Lipietz apjának szenvedéseivel közbe volt „az állami felelősség figyelmen kívül hagyásának” is.¹⁷²

Az ügy hatására a francia állami vasút vezetői megnyitatták a vasút archívumait, illetve történelmi jelentést rendeltek a társaság második világháborús szerepéről. Az SNCF érintettségével kapcsolatos állításokat látszik megalapozni, hogy a vasúttársaság harmadosztályú utasként katalogizálta a deportálásra szánt embereket, akik nagy részét egyszerűen marhavagonokban szállították Drancyba. Az SNCF ráadásul fel is számolta a harmadosztályú utasok utáni

¹⁷¹ Lipietz apja Drancyba történő deportálása miatt indított keresetet, melynek végén 62 ezer eurós (több mint 17 millió forint) kártérítést ítélt meg számára a bíróság.

¹⁷² www.zsido.hu – Magyar Zsidó honlap.

jegyárat, és – a *Guardian* szerint – ki is küldték a számlákat. Volt, aki Franciaország felszabadulása után kapott ilyen számlát a cégtől.¹⁷³ Ezek után tömegesen készülnek pert indítani a francia állam és az állami vasúttársaság ellen a második világháborúban elosztó táborokba deportált francia zsidók, cigányok, homoszexuálisok és politikai foglyok családjai kárpótlást követelve, akik szerint az állam és vasút is felelőssé tehető a történetekért. A családok azt követően döntöttek a keresetek tömeges benyújtása mellett, hogy a *Guardian* brit lap szerint egyes ügyek lezárása évekbe telhet, és a megalapozottnak talált esetek miatt eurómilliókra rúgó büntetés megfizetésére kötelezhetik a francia államot és a vasúttársaságot.

Az utókor sok esetben a megszállt államok felelősségét firtatta a megszállás alatt elkövetett cselekményekkel kapcsolatban. Azt azonban mindenképp le kell szögezni, hogy a náci megszálló hatalom egész apparátusa dolgozott azon, hogy a megszállt országokból először önkéntes együttműködés, majd kényszer hatására elszállíthassák a zsidó lakosságot.

IMOLA SCHIFFNER

THE UNLAWFUL ACTS COMMITTED DURING THE MILITARY OCCUPATION OF THE SECOND WORLD WAR

(The indirect responsibility)

(Summary)

The international law deals with the legal determination and regulation of the military occupations for a long time, but we couldn't say, that all aspects of the legal situation of occupations are clear. The question of the responsibility for the unlawful acts committed during the occupations would be under discussion for a long. The Draft of the International Law Commission (2001) on the State Responsibility among others studied the question of the indirect responsibility, and specified those cases in which the state responsible for act committed by other state. As an example of this special situation the Commission mentioned the case of the military occupation also, in which the occupying state in a particular relationship with the occupied state, and is creates the opportunity for the involving of the indirect responsibility.

My paper attempts to examine a special historical period, when the system of the military occupation was an official foreign strategy of a state, during

¹⁷³ www.zsido.hu – Magyar Zsidó honlap.

which it would be committed such kind of acts, which involved the responsibility of the states. In connection of the unlawful acts committed under the military occupation in the Second World War, the jurisprudence automatically stated the exclusive responsibility of the occupying German power, in spite of the international law considering cases of indirect responsibility accepting criteria within the frame of legal consideration which make the situation more subtle. For the question of responsibility the knowing of the system according to these military occupations happend, is necessary and whatever was happening in fact in the occupied state could be showed the international position of it, and that might be the key point in decision on the responsibility.

My findings in relation of the occupation system and the different practice of the judicial processes after the war, emphasis the view that the form of the occupation, the limits of the sovereignty of the occupied state would have affect on the responsibility for the act committed during the occupation. Although the courts based on political interest have used international law categories in the process and passed sentences on the state administration as well, these decisions much rather express the value judgment of the society, as the consideration of the international law. However the issues of the last period shows that in such state which were under occupation during the war faced all of these with the tools of the international law and stated the responsibility of the occupied state also in relation of the unlawful acts committed in that period.

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI
KARÁNAK E SZOROZATBAN ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

Tomus LXIX.

Tanulmányok dr. Besenyei Lajos egyetemi tanár 70. születésnapjára. (Szeged, 2007.)

Szabó Imre: Előszó 5–7. p.

Fasc. 1. Balogh Elemér: Az anyagi büntetőjog egyes intézményei első kódextervezeteinkben (Szeged, 2007.) 9–24. p.

Fasc. 2. Barzó Tímea: Reformok és reformtörekvések az egészségügyben (Szeged, 2007.) 25–47. p.

Fasc. 3. Bérczi Imre: Az iparjogvédelmi tevékenységgel kapcsolatos oltalmi kérdések (Szeged, 2007.) 49–55. p.

Fasc. 4. Bíró György: Egyes (magán)jogi elvek egymás közti viszonyáról (Szeged, 2007.) 57–78. p.

Fasc. 5. Blazovich László: A gyulai uradalom 1525. évi jövedelemjegyzéke (Szeged, 2007.) 79–93. p.

Fasc. 6. László Blutman: Union citizens, free movement and self-sufficiency (Szeged, 2007.) 95–113. p.

Fasc. 7. Bobvos Pál: A szövetkezet vezető tisztségviselőinek jogállásáról és felelősségéről (Szeged, 2007.) 115–129. p.

Fasc. 8. Csécsy Görgy: A védjegyjog nemzetközi intézményrendszerének jellemzői (Szeged, 2007.) 131–145. p.

Fasc. 9. Cséka Ervin: A kétfokú fellebbvitel bevezetése büntető eljárásjogunkba (Szeged, 2007.) 147–158. p.

Fasc. 10. Fábíán Ferenc: Alkotmány és tulajdon (Szeged, 2007.) 159–177. p.

Fasc. 11. Farkas Csaba: A tagkizárás szabályainak változása az 1988. évi VI. törvénytől napjainkig (Szeged, 2007.) 179–189. p.

Fasc. 12. Gellén Klára: A színlelt szerződés meghatározó jegyei és egyéb ismérvei (Szeged, 2007.) 191–202. p.

Fasc. 13. Görög Márta: A nem vagyoni kártérítés összege (Szeged, 2007.) 203–215. p.

Fasc. 14. József Hajdú: The implementation of applicable legislation principle of the Regulation 1408/71 (Szeged, 2007.) 217–235. p.

Fasc. 15. Harmathy Attila: A tulajdonjog korlátozásáról (Szeged, 2007.) 237–245. p.

Fasc. 16. Hegedűs Andrea: Az élettárs öröklési jogi helyzete (Szeged, 2007.) 247–261. p.

Fasc. 17. Homoki-Nagy Mária: Bérleti szerződés a 19. század bírói joggyakorlatában (Szeged, 2007.) 263–283. p.

Fasc. 18. Jakab Éva: Panem gabonafuvarozás az ókori forrásokban (Szeged, 2007.) 285–298. p.

Fasc. 19. Józsa Zoltán: Állam, közigazgatás, kormányzás: tradíciók, elméletek, gyakorlatok (Szeged, 2007.) 299–315. p.

Fasc. 20. Juhászné Zvolenszki Anikó: A felülvizsgálati eljárás újraszabályozása hatályos Polgári perrendtartásunkban (Szeged, 2007.) 317–334. p.

Fasc. 21. Jenő Kaltenbach: Rights of Minorities in the Third Republic of Hungary (1990–2006) (Szeged, 2007.) 335–347. p.

Fasc. 22. Karsai Krisztina: Gondolatok a büntetőjogi fogyasztóvédelemről (Szeged, 2007.) 349–363. p.

Fasc. 23. Kecskés László: A gyakorlatias angol jogászképzés kialakulása az Inns of Court falai között (Szeged, 2007.) 365–382. p.

- Fasc. 24. *Kisfaludi András*: A jogi személyek ellenőrzésének szabályai az új Polgári Törvénykönyv tervezetében (Szeged, 2007.) 383–399. p.
- Fasc. 25. *Kiss Barnabás*: Az alapjogok korlátozása és a közérdek (Szeged, 2007.) 401–416. p.
- Fasc. 26. *Kónyáné Simics Zsuzsa*: A Ptk. alapelveiről és változásairól (Szeged, 2007.) 417–436. p.
- Fasc. 27. *Kovács Péter – Petres Tibor*: A Petres-féle Red-mutató (Szeged, 2007.) 437–443. p.
- Fasc. 28. *Köblös Adél*: Joghatósági megállapodás a 2005. évi hágai egyezményben (Szeged, 2007.) 445–459. p.
- Fasc. 29. *Lenkovics Barnabás*: A harangszó megmaradásának joga (Szeged, 2007.) 461–471. p.
- Fasc. 30. *Mészáros Rezső*: A társadalomföldrajz és a kibertér (Szeged, 2007.) 473–486. p.
- Fasc. 31. *Miskolczi Bodnár Péter*: Az engedélyköteles összefonódási szerződés léte, hatálya és érvényessége (Szeged, 2007.) 487–510. p.
- Fasc. 32. *Molnár Imre*: Magánjogi és büntetőjogi felelősség találkozási pontjai az ókori római jogban (Szeged, 2007.) 511–536. p.
- Fasc. 33. *Nagy Ferenc*: Vázlat a büntetőjogi dogmatikáról (Szeged, 2007.) 537–555. p.
- Fasc. 34. *Paczolay Péter*: Különvélemények a tulajdonhoz való jog alkotmányos korlátairól (Szeged, 2007.) 557–572. p.
- Fasc. 35. *Tekla Papp*: Timesharing Contract (Szeged, 2007.) 573–584. p.
- Fasc. 36. *Pokol Béla*: Jogdogmatika és értelmi rendszer – jogtörténeti vázlat (Szeged, 2007.) 585–604. p.
- Fasc. 37. *József Ruszoly*: Das Nationalitätengesetz von Szeged und die Verfassungsentwicklung in Europa (1848–1849). Ein Grundriß (Szeged, 2007.) 605–616. p.
- Fasc. 38. *Klaus Sojka*: Umweltrecht als Herausforderung der Gegenwart und der Zukunft. Eine selbsterlebte Epoche mit ihren Folgen (Szeged, 2007.) 617–629. p.
- Fasc. 39. *Szabó Imre*: A polgári peres eljárás hatékonysága (Szeged, 2007.) 631–654. p.
- Fasc. 40. *Csaba Szilovics*: The fight against tax fraud in Hungary (Szeged, 2007.) 655–661. p.
- Fasc. 41. *Thür Gerhard*: Stipulatio és építési vállalkozás (Szeged, 2007.) 663–675. p.
- Fasc. 42. *Tóth Károly*: Előkérdések az Európai Unióhoz csatlakozás miatti alkotmánymódosításokhoz (Szeged, 2007.) 677–691. p.
- Fasc. 43. *Tóthné Fábán Eszter*: A szerződések teljesítésének egyes szabályai. Átalakulás az EK irányelvek hatására (Szeged, 2007.) 693–711. p.
- Fasc. 44. *Trócsányi László*: Régiók és közösségek szerepe az európai integrációban: egység és sokszínűség (Szeged, 2007.) 713–723. p.
- Fasc. 45. *Vékás Lajos*: Az öröklési jog az új Polgári Törvénykönyv Vitatervezetében (Szeged, 2007.) 725–743. p.
- Fasc. 46. *Veres József*: Egy nevesített jogi személy. Társaság vagy szövetkezet (Szeged, 2007.) 745–758. p.
- Fasc. 47. *Zakar András*: A szegedi első éves joghallgatók pályaválasztási indítékai (Szeged, 2007.) 759–771. p.
- Fasc. 48. *Zámbó Géza*: Gondnokrendelés a gyámhatóság által. Történeti gyökerek, jelenbeli problémák (Szeged, 2007.) 773–796. p.
- Besenyi Lajos tudományos munkáinak jegyzéke 797–802. p.

Tomus LXX.

- Fasc. 1. *Bezdán Anikó*: A vadászati jog szabályozása az Európai Unió néhány tagállamában (Szeged, 2007.) 30 p.
- Fasc. 2. *Blutman László*: Uniós polgárok és egyenlő bánásmód: a szociális jogok határai (Szeged, 2007.) 17 p.
- Fasc. 3. *Farkas Csamangó Erika*: Köztestületek az agráriumban (Szeged, 2007.) 24 p.
- Fasc. 4. *Gyémánt Richárd*: Magyarország népesedéstörténete a 12. században (Szeged, 2007.) 48 p.
- Fasc. 5. *József Hajdú*: Coordination of unemployment benefits in the European Union (Szeged, 2007.) 27 p.
- Fasc. 6. *Heka László*: A szláv államok jogrendszerei (Szeged, 2007.) 64 p.
- Fasc. 7. *Horváth Szilvia*: Az emissziókereskedelem közösségi szabályozásának egyes részletei (Szeged, 2007.) 49 p.
- Fasc. 8. *Klenanc Miklós – Mészáros János – Szondi Ildikó*: A vajdasági magyarság oktatásügyi helyzete (Szeged, 2007.) 32 p.
- Fasc. 9. *Kovács Judit*: A vádelv fejlődése és gyakorlata Magyarországon (Szeged, 2007.) 30 p.
- Fasc. 10. *Mezei Péter*: A magáncélú szabad felhasználás a német szerzői jogban (Szeged, 2007.) 41 p.
- Fasc. 11. *Miklós László*: Az épített környezet védelmének szabályozása (Szeged, 2007.) 35 p.
- Fasc. 12. *Nagy Ferenc*: Kant büntetési teóriájáról metafizikai-morálfilozófiai felfogásának tükrében (Szeged, 2007.) 37 p.
- Fasc. 13. *Révész Béla*: A titkosszolgálatok a politikában és a politológiában (Szeged, 2007.) 235 p.
- Fasc. 14. *József Ruszoly*: Institutionelle Grundlagen der Legislation in Ungarn (1920–1944/45). (Szeged, 2007.) 49 p.
- Fasc. 15. *Rúzs Molnár Krisztina*: A munkaügyi viták alternatív megoldásával foglalkozó közintézmények eredményessége (Összehasonlító elemzés az amerikai, a brit, illetve a magyar társszervezetek példája alapján). (Szeged, 2007.) 43 p.
- Fasc. 16. *Schiffner Imola*: A II. világháború alatti katonai megszállások során elkövetett bűncselekmények (A származtatott felelősség vizsgálata). (Szeged, 2007.) 49 p.
- Fasc. 17. *Szomora Zsolt*: A fajtalanság és a nemi cselekmény (Büntetőjog-dogmatikai alapkategóriák jogösszehasonlító elemzése). (Szeged, 2007.) 56 p.
- Fasc. 18. *Tóth J. Zoltán*: A halálbüntetés az ókori államok jogában (Szeged, 2007.) 56 p.